

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

KƏMALƏ ŞAMİL QIZI ƏHMƏDOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÇOXKOMPONENTLİ
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

**Dissertasiya işi Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.**

Elmi məsləhətçi: **İsmayıl Babayev oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sayal Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü

Kamil Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti Müasir Azərbaycan
dili kafedrası

Müdafiə “_18_” ____04____ 2017-ci il saat “____”- da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq
olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent:**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan dili sintaksisinin geniş və ciddi tədqiq olunmuş sahələrindən biri mürəkkəb cümlə bəhsidir. Ali və orta tədris müəssisələrində «Azərbaycan dili» fənni üzrə proqramlarda əsaslı yer tutan sintaksisin bu bölməsi uzun illər linqvometodikanın tələbləri səviyyəsində və nəzəri dilçiliyin tələbləri mövqeyindən araşdırılmışdır. Mürəkkəb cümlə sintaksisində müəyyən aspektlər sistemi təşəkkül tapmışdır. Bu sistemin əsasında mürəkkəb cümlələrin struktur baxımından səciyyələnməsi, onların semantik (əsasən də semantik-struktur) parametrlərinin sistemləşdirilməsi, funksional sintaktik mahiyyətinin işıqlandırılması, daxili komponent quruluşunun öyrənilməsi, Azərbaycan dilinin mürəkkəb cümlə məcmusunun təsnifatı meyarlarının təyin olunması, bu təsnifatların (klassifikasiyaların) realizə olunması məsələləri durur.

Göstərilən əsaslı aspektlər sistemi Azərbaycan dilçiliyində sanballı nəzəri əsərlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı növlərinin dərin elmi-nəzəri traktovkası M.Ş.Şirəliyevin, Ə.Z.Abdullayevin, Ə.Dəmirçizadənin, K.M.Abdullayevin, Q.Ş.Kazımov, H.A.Bayramovun, F.A.Cəlilovun, N.Z.Hacıyevanın, Z.X.Tağızadənin, Ə.M.Cavadovun, A.A.Axundovun, T.M.Müzəffəroğlunun, M.M.Musa-yevin və digər alimlərin əsərlərində öz yerini tapmışdır.

Azərbaycan dilinin mürəkkəb cümlə sintaksisində indiyə qədər görülmüş işləri yüksək qiymətləndirmək obyektiv olduğu qədər, elmi etika mövqeyindən də dəyərlidir.

Üç və daha artıq komponentdən ibarət olan mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsini, onların cümlə sintaksisi sistemində spesifik yerinin müəyyən olunmasını aktuallaşdıran amillərdən danışarkən birinci növbədə aşağıdakıları qeyd etməliyik.

1. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin (ÇKMC) elementar, minimal mürəkkəb cümlələrə (MMC) münasibəti, bu iki qrup konstruksiyaları fərqləndirən və ya eyniləşdirən əlamətlərin sistemləşdirilməsi nəzəri sintaksisin aktual məsələlərindən hesab olunur. Tədqiqatçıların bir qrupu ÇKMC-ləri minimal mürəkkəb cümlələrin derivat forması kimi, yəni MMC-nin müxtəlif kombinator birləşmələri kimi təqdim edir. Digər qrup tədqiqatçılar isə ÇKMC-ləri özünəməxsus keyfiyyətləri olan çoxlaylı strukturlar kimi xarakterizə edir, onların sadəcə olaraq əlahiddə polipredikativ konstruksiyalar sistemi təşkil etdiyini göstərməyə çalışırlar.

2. ÇKMC-lərin sistemli kvalifikasiyası həm də minimal mürəkkəb cümlələrin axıra qədər həll olunmamış bir sıra məsələlərinin və parametrlərinin üzərinə işıq salır, onları müəyyənləşdirməyə kömək edə

bilər. MMC ilə ÇKMC arasında fərqi və ya identikliyi bu cümlə quruluşlarının semantik strukturu zəminində təsdiq etmək mümkündür. Bu məqamda göstərilən cümlə tiplərinin semantik strukturunun sistemli qarşılaşdırılması vəzifəsi aktuallaşır.

ÇKMC-lərin semantik strukturunu təyin etmək üçün bu konstruksiyaların komponentləri arasında müəyyənləşən sintaktik-semantik əlaqələrin differensiasiyasını təyin etmək lazımdır, göstərilən əlaqələrin məntiqi (dialektik) və ya üslubi-mətn xarakterini müəyyənləşdirmək qarşıda duran məsələlərdən ən mühümüdür. ÇKMC-lərin semantik strukturunun əsasını məntiqi-dialektik əlaqələr təşkil edir, üslubi-diskursiv əlaqələr isə köməkçi rol oynayır. Bu aspektdə ÇKMC-in ümumi nəticəyə gətirə biləcək analizi aparılmamış və öz həllini tapmışdır.

3. ÇKMC-lərin sistemli analizinin əsaslı vəzifələrindən biri də onların daxili strukturunda komponentlərin destruksiyası, onların biri-birinə diffuziyası nəticəsində bu və ya digər səviyyədə özlərinin «cümlə simasını» itirib formant şəklinə düşməsi prosesini işıqlandırmaqdır. Azərbaycan dili üçün bu proses, çox xarakterikdir, hətta ədəbi əsərlərdə müəlliflər bu qəbildən olan ÇKMC-lərdə durğu işarələrinin yerləşdirilməsində sərhədinin təyinatında çətinə düşməsinə səbəb olur, bəzi qüsurlara yol verilir.

4. Azərbaycan dili qrammatikasının sintaksis bölməsinin ayrı-ayrı yarus vahidlərinin izomorfizm sisteminə daxil olmaq imkanları bu və ya digər səviyyədə araşdırılmış olsa da¹, geniş və sistemli tədqiqi, demək olar ki, öz əksini tapmamışdır. Halbuki digər dilçilik məktəblərində (məs.: germanistikada, rusistikada) izomorfizm fenomeni təkcə dil vahidlərinin xarakteristikası sferasında deyil, həm də onların təsnifatı (klassifikasiya) sistemində əsas amil kimi götürülür². ÇKMC struktur-semantik müstəqilliyini təsbit edən keyfiyyətlər kompleksində bu məqamı da işıqlandırmaq işimizin vəzifələrindən biri olacaq. Burada maraqlı bir məsələ diqqəti cəlb edir: ümumən sintaksis nəzəriyyəsində sadə cümlə tərkibində bir elementin bütöv bir digər cümlə ilə (predikativ vahidlə) ifadə ola bilməsi şübhəsiz bir fakt kimi (struktur-funksional izomorfizm faktı kimi) qəbul olunur. Budaq cümlənin bütöv bir mürəkkəb cümlə ilə ifadə olması, yəni budaq cümlə sintaktik pozisiyasının mürəkkəb cümlə ilə ifadə

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s.178-179.

² Abdullayev Ə.Z. Çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlələr // ADU-nun «Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat seriyası, 1963, №1, s. 43-63.

olunması fikir ayrılığı doğurur. Belə konstruksiyaları bəziləri elementar mürəkkəb cümlə, digərləri isə ÇKMC kimi interpretasiya edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz və bunlardan doğacaq digər məsələlər, ÇKMC-lərin bu gün Azərbaycan dilində sistemli tədqiqatının aktual olmasını birmənalı şəkildə qarşıya çıxarır.

Dilçilikdə araşdırılan nəzəri məsələlər, konkret dil-nitq materialları ilə illüstrasiya olunur, konkret materialın analizi ilə dəstəklənir. Hər hansı bir nəzəri müddəa dil-nitq faktının realizasiyası ilə əyaniləşdirilir.

Dilçilik tarixində konkret tədqiqatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, analizə cəlb olunan illüstrativ material heç də həmişə homogen xarakterli olmur, dilin müxtəlif qaynaqlarından – folklor nümunələrindən (xüsusi ilə də dilin paremiologiya fonundan , atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s.), elmi və bədii ədəbiyyatlardan, şifahi nitqdən – götürülür.

Həm rus dilçiliyində, həm də türkologiyada lokalizə olunmuş tədqiqatlardan savayı bütün digər hallarda differensiasiya olunmayan materialdan istifadə olunur. Bu hal özünü sintaksisin tədqiqində daha çox göstərir. Mürəkkəb cümlə sintaksisi də bu mənada istisna təşkil etmir .

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin mürəkkəb cümlə sintaksisində minimal və zənginləşmiş (üç və daha çox komponenti birləşdirən) konstruksiyaların münasibətlərinin qanunauyğunluqlar sistemidir.

Tədqiqatın predmeti dilimizin çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri kompleksi, bu vahidlərin formalaşma, qurulma prinsipləri, onların konkret tipoloji modelləridir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin sintaksisində ÇKMC-lərin yerini və statusunu müəyyən etmək, onların sistemli xarakteristikasını verməkdir.

Əsas məqsədin həyata keçirilməsi üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələr durur:

1. Mövcud elmi-nəzəri qaynaqlardan çıxış edərək, ÇKMC analiz-kvalifikasiya prinsiplərini müəyyən etmək, bu konstruksiyaların MMC-yə nisbətini təyin etmək.

2. ÇKMC-lərin semantik strukturunu təşkil edən parametrləri sistemləşdirmək və bu cümlələrin sintaktik vahid kimi, dil-nitq vahidi kimi müstəqil məna quruluşuna malik olmasını isbat etmək.

3. ÇKMC-lərin semantik və formal quruluşunun yetginiyini təmin edən spesifik leksik-qrammatik vasitələrin körpüsünü, inventarını müəyyənləşdirmək.

4. ÇKMC-lərin daxilində komponentlərin struktur deformasiyalarının spesifik formalarını təsvir etmək və bu deformasiyaların səbəblərini arqumentləşdirmək.

5. ÇKMC modellərinin müəyyənləşdirməsi və bu modellərin sistemli tipologiyasının (təsnifatının) verilməsi; ayrı-ayrı modellərin mövcud təsnifatlarda yerlərinin dəqiqləşdirilməsi.

6. Azərbaycan dili sintaksisində «qarşılıqlı tabelilik» və sintaktik tabesizlik kateqoriyalarının ÇKMC səviyyəsində funksionallığını təyin etmək və «konsentrik tabelilik» əsasında qurulmuş ÇKMC qrupunun ayrılmasını təmin etmək.

7. Sintaktik vahidlər sistemində (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, ÇKMC) izomorfizm qanunlarına əsaslanaraq ÇKMC-lərin müstəqil sintaktik vahid olub, mətn sintaksisi sərhəddində durduğunu prinsipial müddəa kimi irəli sürmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, burada ÇKMC-lərin sintaksisində xüsusi yeri və statusu müəyyən olunur, bu konstruksiyaların MMC-yə sistemli münasibəti, onların arxitektonikasının özünəməxsusluğu aşkarlanır, frontal, bütöv tipologiyası təqdim olunur; ÇKMC-lər sintaksisdə spesifik kateqorial parametr və semantik strukturu ilə seçilən bir qrup konstruksiyalar kimi təsdiqini tapırlar. ÇKMC-lərin sintaktik statusu ümumi təsviri kvalifikasiya müstəvisində deyil, obyektiv olaraq izomorfizm kateqoriyası müstəvisində təyin olunur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti: dilimizin sintaksisində ÇKMC, bir qayda olaraq, MMC sistemində baxılmış, minimal (ikikomponentli) mürəkkəb cümlələrin kəmiyyət baxımından zənginləşmiş, genişlənmiş formaları kimi təqdim olunmuşdur. Və buna görə də onların dilin sintaktik sistemində özünə qədər (MMC) və özündən sonrakı (mətn fiqurları) qurumlara kateqorial münasibəti öyrənilməmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatımızda ÇKMC-lərin nəzəri kvalifikasiyasında hökm sürən konseptual fikir ayrılıqlarını (integrativlik, summativlik ideyaları baxımından) bir araya gətirmək üçün ciddi cəhd edilmişdir, «sintaktik vahid» adlanan konstruksiyalarla «mətn sintaksisi fiqurları» adlanan strukturlar arasında sərhədlərin müəyyən olmasında arqumentli addım atılmışdır, ÇKMC-lərin dilin sintaktik sferasında məxsusi sistemli mövqeyi müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. ÇKMC sintaksisin bir bəhsi kimi ali və orta məktəb proqramlarına daxil olması ilə bu sahədəki tədqiqatları aktuallaşdırır və bu araşdırmalara xüsusi bir tələbkarlıqla yanaşmağı tələb edir. Dissertasiyanın nəticələri ali və orta məktəblərdə «Azərbaycan dili» kurslarının tədrisini və mürəkkəb cümlə, ÇKMC bəhslərinin daha sistemli izahını verməyə şərait yaradar. Dissertasiyanın konseptual müddəaları mürəkkəb cümlə sintaksisinə aid xüsusi kursların obyektinə ola bilər və sintaksis bəhsinin təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Tədqiqatın metodlarından danışarkən birinci növbədə qeyd etməliyə ki, tədqiqatın əsas metodu ənənəvi linqvistik analiz metodudur. Bəzi hallarda sistemli analiz və transformasiya priyomlarından da istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar:

1. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə (MMC) sisteminin geniş və hərtərəfli öyrənilmə səviyyəsinə baxmayaraq, ÇKMC sistemi özünün dərin və ciddi tədqiqatını gözləyir. ÇKMC-lər ancaq MMC-lərə xas olan semantik-struktur və funksional əlamətlər müstəvisində formalaşmasını hesab etmək elmi sadələvhlik olardı. ÇKMC-lərin kifayət qədər spesifik keyfiyyətləri var və bu keyfiyyətlər kompleksi onların xüsusi sintaktik vahid olmasına əsas amil hesab oluna bilər.

2. Çoxkomponentlilik bütün hallarda bu və ya digər konstruksiyanı müstəqil sintaktik vahid səviyyəsinə qaldırmır. Burada iki faktor qeyd olunmalıdır:

a) MMC-nin keyfiyyət zəminində zənginləşməsi və ÇKMC-nin vahid sintaktik funksiya orbitində formalaşması;

b) MMC-nin kəmiyyət zəminində genişlənməsi, 3 və daha artıq komponentin (kifayət qədər müstəqil cümlələrin) məkan müstəvisində «toplusunun» əmələ gəlməsi, yəni sadə cümlələrin kontakt (təmas) sırasının əmələ gəlməsi.

3. Çoxkomponentli konstruksiyalar (ÇKMC) mövcud olan bütün növ MMC (tabeli, tabesiz, bağlayıcısız) bazasında formalaşır və həmin tipoloji strukturları yeni keyfiyyət orbitinə çıxarır, mürəkkəb bir fikrin bütöv, yekdil ifadəsi kimi çıxış edirlər. Bu xassə ÇKMC-lərin məna və funksiya baxımından konstitutiv (həllədic, differensial) əlamətlərinin ən başlıcasıdır, buna görə də ÇKMC-lərin semantik strukturunun əsasını təşkil edir.

4. ÇKMC-lərin sistemli tipologiyası konstruktiv bazaya – sintaktik əlaqələr kompleksinə söykənməlidir: komponentlərarası semantik-sintaktik münasibətlər müxtəlif çalarlı olduğu üçün belə bir mürəkkəb, çoxpilləli klassifikasiya üçün əsas, özül ola bilmir. Odur ki, təsnifat sisteminin birinci pilləsini 4 qrup konstruksiyalar təşkil edir – çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr (ÇKTMC), çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr (tabesiz ÇKMC), çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr (ÇKBMC), çoxkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr (qarışıq tipli ÇKMC).

5. ÇKTMC-lər sistemində mövcud klassifikasiya modeli genişləndirilməli, daha məntiqli sistem şəklində təmsil olunmalıdır: paralel və ardıcıl tabelilik əsasında qurulmuş konstruksiyalar ÇKTMC sistemini

tamamlaya bilmir. Bu sistemdə konsentrik tabelilik əsasında formalaşan konstruksiyaların xüsusi qeyd edilməsi lazımdır.

6. ÇKMC sistemində sintaktik əlaqə vasitələrinin bir çoxu yeni funksional keyfiyyətlər qazanır, MMC-lərdə müşahidə olunmayan formalar alır; komponentlərin struktur-semantik münasibətlərində kontaminasiya, eliminasiya, «qaynayıb-qarışma»sı ¹ və s. prosesləri güclənir, spesifik formalar alır və dinamik nitqin daha da intensivləşməsi səbəbindən doğan bu proseslər nəticəsində ümumi konstruksiya (ÇKMC) bir çox hallarda «sintaktik frazeologizm»ə çevrilir.

7. Sintaqmatik tərkibində üç və daha artıq komponenti birləşdirən bütün konstruksiyalar ÇKMC araşdırıla bilməz. Adına «cümlə» deyilən hər hansı bir sintaktik konstruksiya bütövlüyü ilə seçilməlidir, yəni nitq aktında yetkin, bitmiş, tam bir fikrin ifadəsi ola bilməlidir. Belə bir funksional bütövlüyün əsasını biz ÇKMC komponentləri arasında ərsəyə gələn məntiqi-semantik əlaqələrdə, bu əlaqələrin kombinatorikasında görürük. Belə bir dialektik bazası olmayan sintaktik məna əlaqələri (eynizamanlıq, müstəqil mövcudluq bildirən və s.) bir çox məqamlarda komponentləri bir qurum, bir konstruktiv «dam» altında birləşdirməkdə zəif çıxış edir və yaxud birləşdirə bilmir. Belə polipredikativ məcmular sinkretik xarakter daşımaqları ilə seçilir, yəni ÇKMC sistemi ilə mətn sintaksisi fiqurları arasında «ikiyönlü» material kimi çıxış edirlər.

8. Çoxkomponentli cümlə konstruksiyalarının bu səpgidə öyrənilməsi mürəkkəb cümlə sintaksisinin, həmçinin mətn dilçiliyinin aktual problemlərindəndir; bu problem ciddi tədqiqini gözləyir və bu tədqiqatın əsasını cümlə tiplərinin semantik strukturunun generalizasiya səviyyələrini ayırmaq, differensiasiya etmək vəzifəsi təşkil etməlidir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın ayrı-ayrı müddəaları məqalələr şəklində (Azərbaycan, Amerika, Türkiyə, Rusiya və b.) elmi toplularında dərc olunmuşdur, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında çıxışlarda əksini tapmışdır. Bütövlükdə isə dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində müzakirə olunub müdafiəyə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. İş giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 128-129.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yenilikləri, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, quruluşu öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Ümumi və türkoloji dilçilikdə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin (ÇKMC) kvalifikasiyası” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin (ÇKMC) ümumi dilçilikdə öyrənilməsi tarixindən bəhs edir. Tarixən ÇKMC, bir qayda olaraq, sintaksisin mürəkkəb cümlə bəhsində araşdırılmışdır, çünki ilkin olaraq ÇKMC-lər minimal (elementar) mürəkkəb cümlələrin kəmiyyətə zənginləşmiş formaları kimi qəbul olunurdu. Belə bir fikir təsadüfi deyildi, çünki minimal tərkibli mürəkkəb cümlələr də öz növbəsində sadə cümlələrin sırası, birləşməsi kimi xarakterizə edilirdi. Ona görə də mürəkkəb cümlələr bu birləşmə mexanizmi bazasında öyrənilirdi və onlar bu əsasda təsnifata cəlb olunurdu. Bir sözlə, formal sintaktik əlaqələr sistemi mürəkkəb cümlə sintaksisinin əsasını təşkil edirdi.

XX əsrin ortalarında sintaktik semantika məsələlərinin intensivləşməsi, sintaktik vahidlərin dil-nitq sistemində çoxqatlılığının birmənalı dərk olunması sayəsində mürəkkəb cümlənin semantik strukturunun təkcə komponentlərarası sintaktik əlaqənin deyil, digər faktorların kompleksi əsasında təyin olunması ideyası irəli sürülürdü. Təsdiq olundu ki, mürəkkəb cümlə də sadə cümlə kimi vahid nitq ifadəsidir və onun funksional bütövlüyü struktur (sintaktik əlaqə, komponentlərin quruluşu və s.), semantik (komponentlərarası məna münasibətləri) və funksional (tam nitq ifadəsi olmaq keyfiyyəti) göstəricilərin məcmusu ilə əsaslandırılı bilər.

Belə bir ideyanı əldə əsas tutaraq, tədqiqatçılar mürəkkəb cümlənin qrammatik təbiətini müəyyən edərkən bu vahidlərin semantik-struktur xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamağı tövsiyə edirdilər. Tanınmış Polşa linqvisti Z.Klemenseviç mürəkkəb cümlə «birləşmələrinin» bu əsasda təsnifatını verir. O, cümlələrin üç birləşmə növünü təqdim edir: a) azad (asudə) birləşmələr; b) bağlı birləşmələr, c) sıx birləşmələr¹. Z.Klemenseviçin analizə cəlb etdiyi materialdan görünür ki, əslində onun fikirləri N.S.Pospelovun fikirləri ilə üst-üstə düşür. Mürəkkəb cümlənin funksional bütövlüyünü müəyyən edərkən Z.Klemenseviç kompo-

¹ Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967,

nentlərarası semantik əlaqələrə üstünlük verirdi. N.S.Pospelovun isə mürəkkəb cümlə probleminin həllində irəli sürdüyü funksional-semantik bütövlük ideyası, demək olar ki, V.A.Boqoroditskinin fikirlərinin təkmilləşdirilmiş forması idi: mürəkkəb cümlə «mürəkkəb fikrin vahid və bütöv bir struktur» kimi təyin olunur. Bu ideyaları V.A.Boqoroditski hələ XX əsrin əvvəllərində «Общий курс русской грамматики» (1904) kitabında öz əksini tapmışdır¹.

Onu da qeyd etmək ki, rus dilçiliyində mürəkkəb cümləyə baxış bu konstruksiyanın məna və struktur bütövlüyünün təsdiqi əsasında formalaşmışdır. A.A.Potebnya XX əsrin əvvəllərində belə bir fikir söyləmişdi: «Mürəkkəb bədii əsər vahid əsas obrazın inkişafı olduğu kimi, mürəkkəb cümlə də vahid hissənin obrazlı inkişafı, təsviridir»².

Rus dilçiliyində ÇKMC-yə həsr olunmuş ilk ən böyük monoqrafik əsər İ.A.Vasilenkonun doktorluq dissertasiyası (1958) oldu. Ayrı-ayrı vaxtlarda doktorluq dissertasiyalarını ÇKMC sisteminə həsr etmiş müəlliflərdən danışarkən Q.V.Valimovanın, Q.F.Kalaşnikovanın, Q.F.Qavrilovanın, V.V.Kazminin, namizədlik dissertasiyalarının müəllifləri N.N.Xolodovun, V.A.Şitovun, K.S.Qansovskayanın, A.V.Andrusenkonun, V.İ.Fursenkonun, Z.N.Litvinanın, M.F.Alekseyenkonun, V.A.Belovanın adlarını çəkməliyə, xarici dillərin materialları əsasında yazılmış dissertasiya müəlliflərini – Y.S.Qolenkonu, N.D.Tokaryevanı, A.D.Tolqaçovu və başqalarını qeyd etməliyə.

Ümumiyyətlə, rus dilçiliyində ÇKMC-lərə münasibətdə iki istiqamət, iki konsepsiya müəyyən olunmuşdur. Bunların birincisi ÇKMC sistemli kompleks keyfiyyətləri çərçivəsində, yəni ÇKMC-lərin daxili differensial əlamətləri səviyyəsində öyrənilir və müstəqil bir cümlə qurumları kimi xarakterizə olunur. Belə müəyyənləşmənin əsasını ÇKMC-lərin modelləri təşkil edən komponentlərin qurumu, onların fərdi semantikasını və komponentlərarası qrammatik və məna münasibətləri, ÇKMC-nin ümumi semantik strukturunun müəyyənləşdirilməsi, komponentlərin modeldaxili qovuşmalar zəminində modifikasiyası təşkil edir. Başqa sözlərlə desək, birinci istiqamət ÇKMC-lərin konkret formalarının hərtərəfli semantik-struktur analizinə əsaslanır, bu cümlələrin strukturunda neçə yarus yarandığını təyin edir.

ÇKMC-lərin əsas baza tiplərinin, demək olar ki, hamısı rusistikada xüsusi dissertasiya predmeti olmuşdur. Tədqiqat işimizdə adları çəkilən müəlliflərin əsərlərinin «nomenklaturasından» da bunu görmək olar.

¹ Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. 5-ое изд. М.-Л., 1935, 112 с.

² Потебня А.А. Мысль и язык // Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 1976, с. 35-213.

ÇКМС-lər ümumi semantika ¹, struktur, izomorfik sistemlər, funksional üslublar, aktual və statik sintaksis baxımından və s. aspektlərdə öyrənilmişdir və bu sahədə tədqiqatlar davam edir. ÇКМС-lərin qrammatik təbiətinin müəyyənləşməsində, onların müstəqil sintaktik vahid kimi təyin olunmasında yeni-yeni aspektlər üzə çıxarırlar.

Q.V.Valimova ÇКМС-lərin öyrənilməsində yeni bir sahə açmışdır. Onun «Функциональные типы предложений» (1967) kitabında adı çəkilən konstruksiyaların funksional cəhətdən müxtəlif olan predikativ komponentlərdən ibarət tiplərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

«Sovet germanistikası»nda vəziyyət başqadır. Burada ÇКМС problemi hələ də öz ciddi araşdırıcısını gözləyir. Germanistikada (hətta klassik germanistikada) çoxkomponentli cümlələr problemi qoyulmuşdur. G.Paul öz məşhur əsərində ancaq minimal tərkibli tabeli mürəkkəb cümlələrdən və minimal tərkibli tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən qısa olaraq bəhs edir, bu konstruksiyaların dildə əmələ gəlmə səbəblərini parataksis (tabelsiz mürəkkəb) və qipotaksis (tabeli mürəkkəb) kateqoriyalarının sistemli qarşılıqlı mövqeyindən izah edir². Belə bir mövqə O.Yespersenin də mülahizələrində özünü göstərir. Onun tabeli mürəkkəb cümləyə münasibətdə dediklərini vurğulamamaq olmaz. Müəllif qeyd edir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrinin biri-biri ilə münasibətdə biriciliyi yoxdur, heç də həmişə baş cümlə əsas fikrin ifadəsi deyil (“əsas fikir özünü baş cümlədə göstərmir”)³; ona görə də tabeli mürəkkəb cümləni bütöv konstruktiv vahid kimi anlamağı, qiymətləndirməyi tövsiyə edir. O.Yespersenin səsləndirdiyi ideya bizim araşdırma üçün də əhəmiyyətlidir. Cümlə, nə tərkibdə olursa olsun, bütöv bir qrammatik vahid kimi qavranılıb, təhlil edilməlidir.

Birinci fəslin ikinci hissəsi Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin (ÇКМС) Azərbaycan dilçiliyində və ümumi türkologiyada tədqiqi haqqındadır.

Minimal tərkibli mürəkkəb cümlələrin (MMC) öyrənilməsi prosesi, bir çox hallarda tərkibində üç və daha artıq komponenti olan tabeli, tabelsiz, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr sferasını da əhatə etmək məcburiyyətində qalır. Çünki analizə cəlb olunan materialın heç də hamısı ikikomponentli cümlələr sırasında deyil. Bədii dildə, üçkomponentli tabeli və ya tabelsiz mürəkkəb cümlələr heç də ikikomponentli mürəkkəb cümlələrdən az

¹ Соломони К.А. Синтаксис в знаковых системах. Изд. 2-ое. М.: Изд. ЛКИ, 2011, с.18-26.

² Пауль Герман. Принципы истории языка. М.: Иностранная литература, 1960, с 172-178.

³ Есперсен Отто. Философия грамматики. М.: Иностранная литература, 1958, 119 с.

işlənmiş. Müəllif «idiostilindən» asılı olaraq bədii mətnlərdə mürəkkəb və ya çoxkomponentli konstruksiyalar müəyyən yer tutur. Bu cümlə növlərinin bu və ya digər formaları nasirlərimizin müəllif üslubunu müəyyən dərəcədə təyin edir. Yəni bu və ya digər ədəbin dil üslubunu, onun idiostilini təkcə frazeoloji və ya digər sabit-ekspressiv söz birləşmələri, xüsusi cümlə konstruksiyaları, metaforik obrazlar sistemi və s. deyil, həm də müəllif üçün optimal olan mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının bəzi formaları da təşkil edir. Bu da birinci növbədə o deməkdir ki, Azərbaycan dili üçün ÇKMC sistemi normativ haldır, həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından bu konstruksiyalar dilimizin sintaktik vasitələr sistemində öz xüsusi yerini tutur.

Azərbaycan dilçilik məktəbinin nümayəndələri də bu cümlələrin tədqiqindən yan keçməmişlər.

ÇKMC-lərin Azərbaycan dilçiliyində öyrənilmək meyllərinə Z.X.Tağızadənin «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» (1960) əsərində rast gəlirik.

Ə.Z.Abdullayevin elmi əsərləri ilə eyni vaxtda ümumi türkologiyada da ÇKMC-lərə həsr olunmuş əsərlər – dissertasiya və monoqrafiyalar yazılırdı. Bu əsərlər sırasında Q.A.Əbdürəhmanovun «Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского языка» (1960), İ.A.Azlarovun «Сложноподчиненные предложения с несколькими придаточными в современном узбекском языке» (1962), M.Z.Zəkiyevin «Синтаксический строй татарского языка» (1963) və digər əsərləri qeyd etmək olar.

Q.Q.Saitbattalovun «Синтаксис сложного предложения в башкирском языке» (1968) adlı doktorluq dissertasiyasında çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr açıq və qapalı sistemlər zəminində araşdırılır¹, budaq cümlələrin həmcinslik /qeyri-həmcinsliyi əsasında açıq strukturlu çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr on dörd növünü, qapalı strukturlu konstruksiyaların isə qırx beş növünü ortaya çıxarır². Qarışıq tipli çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr ayrıca yer verir, onların komponentlərinin birləşməsində qanunauyğunluqlar müəyyən etməyə səy göstərir.

ÇKMC-lərin qrammatik statusunun müəyyən olunmasında yaranmış bu qeyri-müəyyənlik və müxtəliflik fonunda Azərbaycan dilçiliyinin yeri xüsusiləşirdi. M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə və Ə.Abdullayevin proqram

¹ Сaitбатталов Г.Г. Синтаксис сложного предложения башкирского языка. Автореф. докт. дисс. Баку, 1968, 28-32

² Yəni orada, s. 30.

xarakterli məqalələrində bu vaxtlar ÇKMC-lər daha dərin və sistemli xarakteristikasını alırdı. Bu sistemlilik ən əvvəl iki aspektdə özünü göstərirdi. Birincisi dilçiliyimizdə ÇKMC-lər dilin MMC-ləri bazasında yaranan sintaktik vahidlər kimi, yəni mətn sintaksisinə daxil olan «period», «mürəkkəb sintaktik bütövlər» kimi bədii-stilistik fiqurlardan fərqləndirilirdi; ÇKMC-lər ikikomponentli mürəkkəb cümlələrin sintaktik derivatları kimi, axırıncıların struktur-semantik mövqedən zənginləşmiş, yeni semantik keyfiyyətlər almış konstruksiyalar qəbilindən olduqları müəyyən dərəcədə müəyyən olunurdu.

Bu mənada Ə.Z.Abdullayevin tədqiqat işimizdədədəfələrlə adlarını çəkdiyimiz əsərləri xüsusi rol oynayırdı. Ə.Z.Abdullayev ÇKMC-lərin tabeli mürəkkəb növləri, tabesiz və qarışıq tipli forma, növləri araşdırmalarının əsas predmeti olmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz əsərlərdən başqa onun «Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr»¹, «Сложные предложения усложненного типа в азербайджанском языке»² məqalələri Azərbaycan dilində mövcud olan ÇKMC-lərin ayrı-ayrı sahə və aspektləri işıqlandırır, birmənalı anlaşılması üçün yollar açırdı, onların ciddi nəzəri səviyyədə öyrənilməsinə şərait yaradırdı. Ə.Z.Abdullayevin ÇKMC-lər barədə ideyalarının həyata keçməsində İ.C.Nəzərovun «Müasir Azərbaycan dilində çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr» adlı dissertasiya işi xüsusi rolu var³.

İ.C.Nəzərovun tədqiqatı Azərbaycan dilçiliyində ÇKMC-nin ayrıca bir növünə həsr olunmuş ilk dissertasiya işidir⁴.

A.A.Axundov bu mənə əlaqələrinin yeddi növünü⁵, Ə.Z.Abdullayev beş növünü – qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə, qoşulma, sadalama⁶, Q.Ş.Kazimov altı növünü – birləşdirmə, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma – müəyyən edirlər⁷.

¹ Abdullayev Ə.Z. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr // ADU-nun «Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1969, №5-6, s. 94-100.

² Abdullayev Ə.Z. Çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlələr //ADU-nun «Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat seriyası,1963, №1, s. 43-63.

³ Nəzərov İ.C. Müasir Azərbaycan dilində çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Namizəd.disser. Bakı, 1973.

⁴ Назаров И.Дж. Сложносочиненные предложения усложненного типа в современном азербайджанском языке. Автореф. канд. дисс. Баку, 1973.

⁵ Аналитические средства связи в полипредикативных конструкциях. Новосибирск: Наука, 1980, s.179-182. s. 94-100

⁶ Abdullayev Ə.Z. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr // ADU-nun «Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1969, №5-6, s. 94-100.

⁷ Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (ikinci nəşr). Bakı, 2004, s. 283-300.

Formal quruluş baxımından bu təsnifat Ə.Z.Abdullayevin təqdim etdiyi¹ təsnifatın semantik variantı kimi qəbul oluna bilər. «Qütblənmə metodu»ndan istifadə edərək, Ə.Abdullayev tabesiz ÇKMC-lərin səkkiz növünü müəyyən edir².

Qeyd etmək lazımdır ki, tabesiz ÇKMC-lərin semantik rəngarəngliyini, müxtəlifliyini hər hansı bir təsnifat modelində sistemləşdirmək çətin bir vəzifədir. Bu sahədə Azərbaycan dilçilərinin gördüyü işləri yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Qeyd etməliyik ki, tabesiz ÇKMC-lərin hələ də sistemli təsnifatından, danışmaq tezdir. Burada görüləsi işlər var və bu işlərin bir qisminin realizəsinə sistemli təsnifatını təqdim etməyə səy göstərəcəyik.

Biz görülən işlərin əsas əhəmiyyətini ÇKMC-lərin Azərbaycan dilçiliyində kompleks analizində tədqiq olunmasında görürük. Bu konstruksiyaların sintaktik təbiətinin ortaya çıxarılmasında, onların sintaktik-struktur və funksional özəlliklərinin müəyyən olunmasında ciddi işlər aparmağa çalışacağıq.

E.C.Həsənova öz araşdırmalarında Azərbaycan dilinin ÇKMC sisteminin konstruktiv vahidlərin ümumi təsvirini verməyə cəhd etmişdir. Müəllifin «Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi» kitabı³ (1986) tədris vəsaiti kimi yazılmış olsa da, ÇKMC komponentlərarası semantik münasibətlər, bu konstruksiyaların formalaşmasında bağlayıcı vasitələrin rolu, polipredikativ MC-lərin formal-semantik qütblənməsi problemi, onların üslubi xüsusiyyətləri və s. bu kimi nəzəri məsələlər araşdırılır.

Son on ildə yazılmış əsərlərin bir çoxunda bu və ya digər formada polipredikativ konstruksiyalara nəzəri cəhətdən yer almışdır.

Belə ki T.M.Hacıyevin (Müzəffəroğlunun) «Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin struktur semantikasısı» adlı monoqrafik əsərində⁴ «qovuşuq» tipli cümlələri «qarışıq» tipli cümlələrdən fərqləndirmək məsələsi qoyulur. Müəllif əsərində faktiki olaraq ancaq minimal mürəkkəb cümlələrdən bəhs edir və burada «qovuşuq» tipli konstruksiyaları (həmcins xəbərlili cümlələri – A.M.Peşkovskinin «слизное» adlandırdığı cümlələr) «qarışıq» tipli cümlələrdən ayırır.

¹ Абдуллаев А.З. Сложные предложения усложненного типа в азербайджанском языке // Советская тюркология, Баку, 1971, №3, s.13-17

² Yənə orada, 13-17

³ Həsənova E.C. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı: Az.dövlət universiteti nəşriyyatı, 1986, 83 s.

⁴ Hacıyev Tofiq. Folklor şer dilinin tarixindən //«Dədə Qorqud» toplusu, Bakı, 2010, №3, s.50-68.

Q.Ş.Kazımov «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» (2004) əsərində ÇKMC-lərə ayrıca yer verir. Müəllif üç və daha artıq komponenti olan mürəkkəb cümlələri «qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr» adlandırır¹ və onların qütblənməsini – hər bir halda iki yerə «parçalanmasını» onların tema-rematik («məlum olan» və «yeni»yə) bölünməsi ilə izah edir², tədris maraqlarından çıxış edərək, sadə və çox kompakt bir təsnifat verir və ÇKMC-ləri iki qrupda birləşdirir: a) qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr, b) qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Q.Ş.Kazımovun ÇKMC-lərə aid fikirlərinin əsasında bu konstruksiyaların aktual üzvlənmə müstəvisində qütblənməsi durur. Belə bir ideya özlüyündə yenidir. Müəllif bu ideyanı cümlələrin analizi prosesində də önə çəkir: «Cümlə iki qütbə elə parçalanır ki, tabesiz və ya tabeli mürəkkəb şəklində əlaqələnen həmin qütblərdən birincisi «məlum olanı», ikincisi «yeni»ni bildirir, cümlə bütövlükdə ya tabeli, ya da tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır»³.

Dünya dilçiliyində «mikromətn», «makromətn» kateqoriyaları dəyərincə müəyyənləşməmiş qalır, frazadan böyük vahidlər sisteminin sərhədləri müəyyən olunmamış qalmaqda davam edərkən, zənnimizcə, həm ÇKMC-lərin sintaktik təbiəti barədə, həm də indicə adlarını çəkdiyimiz mətn sintaksisi fiqurları barəsində deklarativ ideyalar irəli sürmək nəzəri-elmi tələskənlik kimi səslənir.

Azərbaycan dilçiliyində ÇKMC-lərə elmi-nəzəri münasibəti Ə.Z.Abdullayevin, K.M.Abdullayevin, Q.K.Kazımovun və digər görkəmli alimlərimizin ideyalarına əsaslanaraq izah etmək istərdik. Dilimizdə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr real olaraq vardır, onlar digər qrammatik vahidlər kimi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri prosesində iştirak edir, dilimizin ümumi inkişaf dialektikasının qanunauyğunluqlarını əks edə bilirlər. Onların bir qismi zənginləşmə prosesini keçirsə, o biri qismi «sadələşmə prosesi keçirir» (Ə.Abdullayev)⁴.

Birinci fəslin üçüncü hissəsində ÇKMC-lərin öyrənilməsi və konkret təhlili prosesində üzə çıxan bəzi nəzəri və metodiki problemlərə dair məsələlər araşdırılıb.

¹ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (ikinci nəşr). Bakı, 2004, s. 409-427.

² Yenə orada, s. 410.

³ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis (ikinci nəşr). Bakı, 2004, 494 s., s. 410.

⁴ Abdullayev Ə., Seyidov J., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 475 s.

Aydındır ki, ÇKMC dilin ümumi minimal cümlələr fonunda reallaşır. ÇKMC-lərin analizi prosesində xüsusi prosedur qaydaları demək olar ki, formalaşmamışdır. Hətta bir sıra kvalifikasiya və təsnifat problemi mürəkkəb cümlə sintaksisindən ÇKMC sintaksisinə «köçür», özünü orada daha aydın göstərir. Bu mənada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, polupredikativ xarakterli strukturların sadə cümləyə münasibəti və ümumən bu strukturların qrammatik statusu türkologiyada nə MMC, nə də ÇKMC səviyyəsində özünün axır instansiyada həllini tapmamışdır.

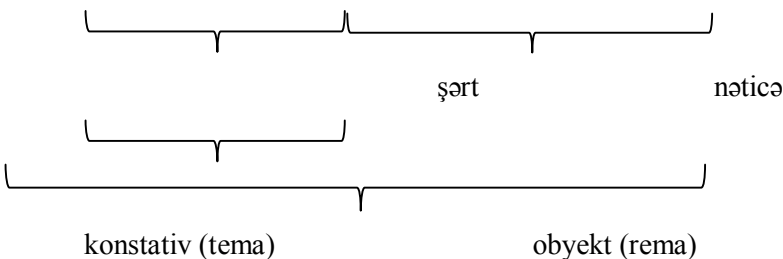
Bəzi araşdırmalarda MMC-lərin, həm də ÇKMC-lərin terminoloji anlayışları qeyri-dəqiq işlənir. Bu sırada komponent, hissə, qütb, element və s. terminləri diqqəti cəlb edir. MMC sintaksisində işlənən terminoloji vahidlərin tezlik reytingindən və bu sferadakı uyğunsuzluqlardan çox danışmaq istəmirik. Bu məsələ özü də xüsusi tədqiqat obyektinə ola bilər, amma yeri gəldikcə termin məsələsinə də toxunmağı özümüzə borc bilirik. Bəzi hallarda ÇKMC modellərini (bu hallarda «sxem-şəkillərini» demək daha doğru olardı) verərəkən modelin terminoloji mənasından qırağa çıxır, konstruksiyaların nitqdə reallaşan variantlarını da model kimi təsvir edirlər. Bu səbəbdən modellərin təsnifatı konkret konstruksiyaların, analizə cəlb olunmuş bütün cümlələrin təsnifatına çevrilir: məndə müşahidə olunan bütün cümlələr bu təsnifatda yer tutur.

Bir nümunəni analiz edək.

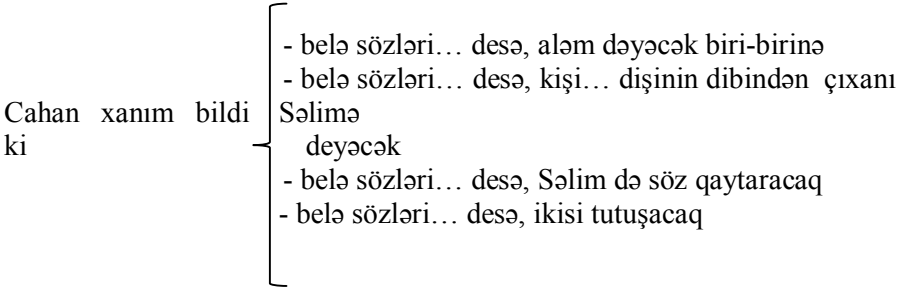
«Cahan xanım bildi ki, belə sözləri indi bəyə desə, aləm dəyəcək biri-birinə, kişi camaatın içində dışının dibindən çıxanı Səlimə deyəcək, Səlim də söz qaytaracaq, ikisi tutuşacaq». (M. İbrahimov. Pərvanə I kitab, 2 hissə, 9 fəsil).

Bu konstruksiyanın model xüsusiyyətlərini təşkil edən komponentlər, «modelyüklü» komponentləri «Cahan xanım bildi ki» (mütləq baş cümlə), prepozitiv şərt budaq cümləsi «belə sözləri indi bəyə desə» və tamamlıq budaq cümləsi «aləm dəyəcək biri-birinə» komponentləridir, çünki ümumi konstruksiyanın semantik strukturunun əsasını təşkil edirlər:

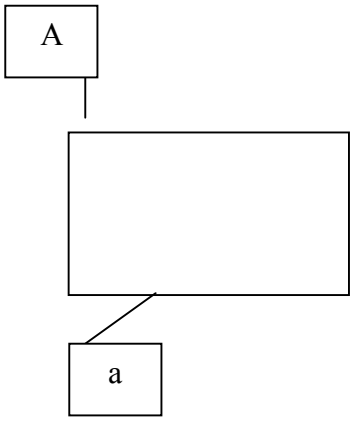
Cahan xanım bildi // belə sözləri indi desə/ aləm dəyəcək biri-birinə

Digər komponentlərin modeltəyinedici olmaması o demək deyildir ki, onlar nədə isə (formaca və ya məzmunca) ikinci dərəcəlidirlər. Məsələ burasındadır ki, həmin komponentlər şərt mənalı komponentlə qarşılıqda və mütləq baş cümləni aydınlaşdırmaqda həmcins sintaktik pozisiya tutur: onların hər biri ayrılıqda şərt budaq cümləsi ilə birləşib «Cahan xanım bildi ki», baş cümləsinin mənasını tamamlayır:

Deməli, modelyaradan komponentlər üçdür: mütləq baş cümlə, şərt budaq cümləsi və sonra gələn komponentlərdən heç olmazsa biri. Gətirilən misalın modeli əslində onu təyin edən minimumun modelidir:

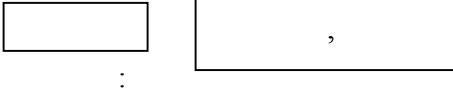
Digər mümkün formalar modelin variantlarıdır:
 $A(a+b)$; $\leftarrow A(a+b+c)$; $\leftarrow A(a+(b+c+d))$ və s. \leftarrow

Beləliklə ümumi təsnifat sistemində model variantları yox, modellər (invariant, ümumiləşdirici sxemlər) yer tutmalıdır.

Nümunə kimi gətirdiyimiz ÇKMC-nin struktur sxemi üçkomponentli olsa da (1- faktın konstataşyası+ (şərt-nəticə birləşməsi)+(şərt-nəticə birləşməsi)), həmin cümlənin propozision sxemi, yəni semantik strukturunu beş elementdən ibarətdir: konstataşya olunan fakt (öz qardaşındır) + dörd propozisiyalar silsiləsi (istərəm-yazdıraram), (istəmənəm-yazdırmanam).

Digər formada bu modellər belə təsvir olunmalıdır:

1. Struktur sxemi (modeli)

2. Semantik struktur modeli:

«Cümlənin struktur sxemi» dedikdə hər hansı bir komponentin (predikativ vahidin) terminologiyada qəbul olunmuş invariant formulu nəzərdə tutulacaq¹, «model» dedikdə MMC və ya ÇKMC-nin ümumi sxemi, yəni bu sxemi təşkil edən komponentlərin sintaktik münasibətlərinədən əmələ gələn struktur quruluşlar nəzərdə tutulacaq.

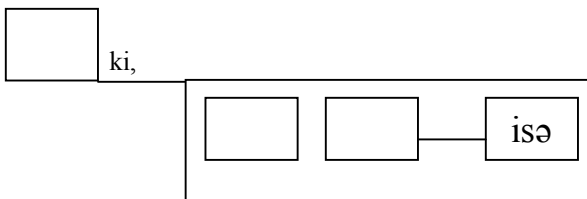
Bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Ona elə gəlirdi ki, dərş çoxdan qurtarıb, uşaqlar və müəllimlər çoxdan dağılışıb gediblər, Sahib isə tək-tənha küçədə, çovğunun qabağında qalıb. (M.İbrahimov. Pərvanə I kitab, 12 fəsil).

Bu ÇKMC-nin dominant əlaqəsi tabelilik əlaqəsidir. Yəni bu, ÇKTMC-dir. ÇKMC iki qütbə (hissəyə) bölünür: 1. Ona elə gəlirdi... 2. Qalan hissə. Birinci hissə bir komponentli cümlədir, 2-ci hissə isə üç komponentdən ibarətdir.

¹ Русская грамматика. Т.2. М.: Наука, 1980, 709 с.

Cümlənin model-sxemi belədir:

Bu modeldə bağlayıcının biri komponentlərin arasında digəri isə II komponentin içərisində işlənib.

Azərbaycan dilçiliyi ənənələrinə sadıq qalıb biz «komponent» terminini mürəkkəb və ÇKMC cümlənin «sadə cümlə» ilə (bir predikativ vahidlə) ifadə olunmuş bir seqmentini, «hissə» terminini dominant sintaktik əlaqənin yaratdığı qütblər nisbətində nəzərdə tutacağıq; yəni «dominant əlaqə» dedikdə qütbləşdirən sintaktik əlaqəni, «hissə» dedikdə bu əlaqənin sağında və solunda yerləşən seqmentləri nəzərə alınacaq. Bu seqmentlər (hissələr) MMC-də bir komponentdən, ÇKMC-lərdə ya bir neçə komponentdən, ya da daha mürəkkəb komponent quruluşlu bloklardan ibarət ola bilərlər.

Azərbaycan dilçiliyində işlək olan «monopredikativ» anlayışını biz ancaq «bipredikativ» (yəni MMC), axıncını isə «polipredikativ» (ÇKMC) konstruksiyalara şamil etmək qərarına gəlmişik. Beləliklə ÇKMC-lər və polipredikativ konstruksiyalar anlayışları sinonim kimi işlənəcək, «minimal mürəkkəb cümlələr» dedikdə həm də onun sinonimik variantları «elementar mürəkkəb cümlələr», «ikikomponentli mürəkkəb cümlələr» nəzərdə tutulacaq. Rus dilçiliyində yer tutan «многочленные», «многозвенные», «многорярусные» və s. anlayışların tərcümə variantlarını işlətmək istəyirik.

ÇKMC-lərin işimizdə verəcəyimiz ümumi təsnifatı Azərbaycan dilçiliyində ənənəvi yer tutmuş təsnifat modelindən fərqli olacağını nəzərə alaraq, işimizdə qəbul olunmuş abbreviatura sistemini nəzərə çatdırırıq: MMC-minimal mürəkkəb cümlə, ÇKMC – çoxkomponentli mürəkkəb cümlə, ÇKTMC - çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlə, tabesiz ÇKMC - çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlə, ÇKBMC – çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlə deməkdir.

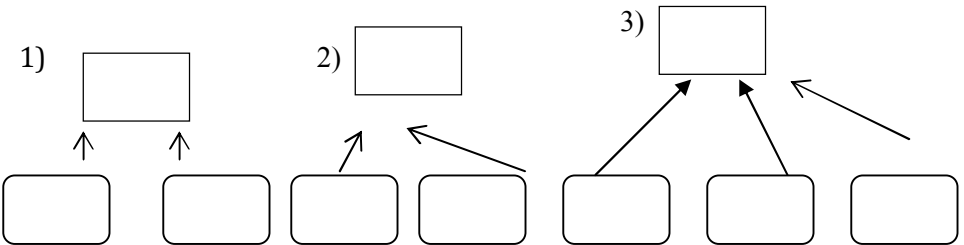
Mürəkkəb cümlənin tiplərini üzə çıxararkən birinci növbədə komponentlərarası əlaqə vasitələrini – bağlayıcı vasitələrini, intonasiya amilini, komponentlərin biri-birinə qaynayıb-qarışma məqamlarını və s. üzə çıxarıb, vurğulamaq lazımdır. Bu, həm nəzəriyyədə, həm də tədris prosesində üst - üstə düşür. Cümlədəki semantik-sintaktik münasibətlərinin, təyin olunma-

sında əsas yeri təyinolunan komponentdən «verilən suallar» tutur. Suallar, əsasən, komponentin konkret elementindən (leksik-qrammatik elementindən) təyinedən komponentə ünvanlanır. Bəzi hallarda isə (təyinedən komponent təyinolunan komponentə bütövlükdə aid olduqda) suallar təyinolunan komponentin ümumi semantikasından qaynaqlanır.

Beləliklə sintaktik əlaqə bir amil kimi sintaktik münasibət deyilən amildən leksik-qrammatik ifadəsində konkretliyi ilə, sintaktik münasibətlər (atributiv, obyekt və s.) isə daha ümumiləşmiş, mücərrəd bir semantik parametr olması ilə seçilir.

Bu konstruksiyaaların özünəməxsusluğu vardır. a) Bunu aşağıdakı kimi göstərmək olar yalnız iki yarus təşkil edir: baş cümlənin və iki (və daha artıq) budaq cümlələrin yarusu; b) budaq cümlələrin hamısı baş cümlə ilə fərdi konkret əlaqədə olurlar; c) budaq cümlələr arasında ierarxik (subordinativ) əlaqə və münasibətlər deyil, konstellyativ (asudə asılılıq – L.Yelmslevə görə) münasibətlər mövcuddur; ç) bu münasibətlər fonunda baş cümləni ya həmcins budaq cümlələr genişləndirir, ya da qeyri-həmcins budaq cümlələr; d) budaq cümlələrin həmcinsliyi sintaktik əlaqə vasitəsi ilə də ifadə oluna bilər (və, ancaq, amma, hətta, isə və s. bağlayıcıları ilə), bağlayıcısızlıq əlaqəsi ilə də; e) bu mənada paralel budaq cümlələr ikili sintaktik əlaqə sisteminə girirlər: baş cümlə ilə yalnız tabelilik əlaqəsində, öz aralarında isə tabesizlik və ya bağlayıcısızlıq əlaqəsində olurlar.

Paralel tabelilik əsasında formalaşan konstruksiyaaların əsas modelləri aşağıdakılardır:

Model-sxemlərdən görüldüyü kimi bu konstruksiyaaların əsas modellərinin quruluş, formalaşma prinsipi üç şəkildə olur: 1-ci halda baş cümləni iki budaq cümlə – bir prepozitiv, bir də postpozitiv budaq cümlə genişləndirir. Budaq cümlələr bu halda həmcins olurlar, onların paralelliyi ancaq eyni baş cümləyə aid olduqları ilə ölçülür və izah olunur:

a) – İnsan nə qədər çox bilsə, yenə yoldaşın, dostun məsləhətinə möhtacdır, çünki, necə deyərlər, ağıl ağıldan ötgün olar (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə. Vfəsil).

b) – Əgər məktəbə getməsən, səni həmişə pambığın ən ağır yerində işlədəcəyəm, çünki mənim bir də cərimə verməyə imkanım və həvəsim yoxdur (B.Bayramov. Yazılmamış kitab. 1-ci hekayət).

c) Xanım hadisəni təfəsilatı ilə bilməsə də, ərinin dediklərindən duydu ki, Məmməd Əfəndi ilə komissarın münasibəti nə yerdədir (S.Rəhimov. Ana abidəsi. I hissə, IVfəsil).

Paralel budaq cümlələr hər üç konstruksiyada baş cümlə ilə birtərəfli sintaktik əlaqədə olub, öz aralarında həmcinslik münasibətlərinə girə bilmirlər, birincisi, ona görə ki, budaq cümlələr müxtəlif tipli vahidlərə təmsil olunmuşdur (güzəşt + səbəb(a); şərt+səbəb (b); güzəşt-şərt + tamamlıq (c)), ikincisi, onlar müxtəlif qütblərə daxil olurlar, müxtəlif qütblərdə çıxış edən baş cümlələrə «qulluq» edirlər.

Birinci cümlədə qütblərin sərhəddi *çünki* bağlayıcısı ilə olan səbəb budaq cümləsindən əvvəl, ikinci cümlədə də həmcins səbəb budaq cümləsindən əvvəl, üçüncü cümlədə isə birinci komponentdən sonra keçir (xanım... bilməsə də/). Beləliklə qeyri-həmcins paralel budaq cümlələr yalnız ümumi konstruksiyanın tərkibində nisbi münasibətlərdə ola bilirlər. Əsaslısı isə budur ki, qeyri-həmcins paralel budaq cümlələrdən ibarət olan konstruksiyalarda eynimənalı budaq cümlələrin, yəni mənaca eynitipli budaq cümlələrin baş cümləni həm prepozisiyada, həm də postpozisiyada genişləndirməsi istisnadır.

İkinci halda ÇKMC quruluşunda əsaslı motiv kimi çıxış edən digər əlamət yer tutur: budaq cümlələr (sayından asılı olmayaraq) baş cümlə ilə eyni sintaktik əlaqədə olub, eyni məna münasibətlərinə girir, eyni sintaktik pozisiyanı tutduqlarına görə eyni «suallara cavab» verirlər. Bu halda konstruksiyanı paralel-həmcins budaq cümləli ÇKMC adlandırmaq daha doğru olardı. Göstərilən əlamət bu konstruksiyaları irəlidə sözü gedən konstruksiyalara (paralel, amma qeyri-həmcins) qarşı qoyur.

Aydındır ki, dil vahidlərinin modelləşdirilməsi iki əsas vəzifə daşıyır a) real nitq vahidlərinin dil-sistem səviyyəsində invariant formalarını təmsil edərək, bu vahidlərin element kimi daxil olduqları sistemdə özünə-məxsusluğu, onların statusunu müəyyən etmək; b)bu vahidlərin model səviyyəsində təsnifatını vermək.

Təbii ki, əgər söhbət hər hansı cümlə formasından, növündən gedirsə, bu növün ümumi təsnifatını, klassifikasiyasını təqdim etmək tədqiqatın axır nəticəsi kimi qiymətləndirilir, tədqiqatçının bu obyektinə nə dərəcədə ümumiləşdirmək qabiliyyətinə qadir olduğunu bilavasitə əks etdirir. Bu da o deməkdir ki, məntiqi-nəzəri baxımdan hər hansı bir təsnifat qavranılan obyektin «sinif»lərini müəyyən etməli, bu «sinif»lərin sistemini

müəyyən etməlidir. Bu modelləşmə siniflər səviyyəsində aparılmalıdır. Hər hansı model bütöv bir qrupun invariant formasını təmsil etməlidir.

Bəzi hallarda ÇKMC modellərini (bu hallarda «sxem-şəkillərini» demək daha doğru olardı) verərkən modelin terminoloji mənasından qırağa çıxır, konstruksiyaların nitqdə reallaşan variantlarını da model kimi təsvir edirlər. Bu səbəbdən modellərin təsnifatı konkret konstruksiyaların, analizə cəlb olunmuş bütün cümlələrin təsnifatına çevrilir: məndə müşahidə olunan bütün cümlələr bu təsnifatda yer tutur.

Dissertasiyanı ikinci fəslə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin semantik strukturu və quruluşuna həsr olunub. Bu fəslin ilk bölməsi sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirilir.

Nümunə kimi gətirdiyimiz ÇKMC-nin struktur sxemi üçkomponentli olsa da (1- faktın konstataşiyası+ (şərt-nəticə birləşməsi)+(şərt-nəticə birləşməsi)), həmin cümlənin propozision sxemi, yəni semantik strukturu beş elementdən ibarətdir: konstataşiya olunan fakt (öz qardaşındır) + dörd propozisiyalar silsiləsi (istərəm-yazdıraram), (istəmənəm-yazdırmanam).

ÇKMC-lərin işimizdə verəcəyimiz ümumi təsnifatı Azərbaycan dilçiliyindənənəvi yer tutmuş təsnifat modelindən fərqli olacağını nəzərə alaraq, işimizdə qəbul olunmuş abbreviatura sistemini nəzərə çatdırırıq: MMC-minimal mürəkkəb cümlə, ÇKMC – çoxkomponentli mürəkkəb cümlə, ÇKTMC - çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlə, tabesiz ÇKMC - çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlə, ÇKBMC – çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlə deməkdir.

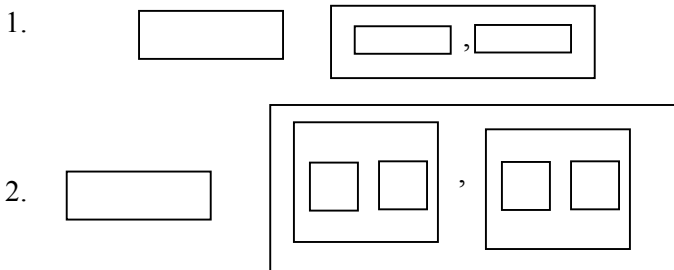
Bir nümunəni nəzərdən keçirək.

Ona elə gəlirdi ki, dərş çoxdan qurtarıb, uşaqlar və müəllimlər çoxdan dağılışıb gediblər, Sahib isə tək-tənha küçədə, çovğunun qabağında qalıb. (M.İbrahimov. Pərvanə I kitab, 12 fəsil).

Nümunə kimi gətirdiyimiz ÇKMC-nin struktur sxemi üçkomponentli olsa da (1- faktın konstataşiyası+ (şərt-nəticə birləşməsi)+(şərt-nəticə birləşməsi)), həmin cümlənin propozision sxemi, yəni semantik strukturu beş elementdən ibarətdir: konstataşiya olunan fakt (öz qardaşındır) + dörd propozisiyalar silsiləsi (istərəm-yazdıraram), (istəmənəm-yazdırmanam).

Digər formada bu modellər belə təsvir olunmalıdır:

1. Struktur sxemi (modeli)
2. Semantik struktur modeli:

ÇKMC-lərə sintaksis nəzəriyyəsində müxtəlif cəhətlərdən yanaşılır. Bir sıra tədqiqatlarda bu vahidlər əsasən formalarına görə (komponentlərin sayı və onların quruluşuna görə), bəzilərində daxili məzmununa görə («bütöv mürəkkəb bir fikrin» ifadəsi baxımından), digərlərində isə mətnyaratma xüsusiyyətlərinə görə və s. öyrənilir.

Göstərilən parametrlər əsasən ÇKMC-lərin xüsusi bir sintaktik hadisə olmasını isbat etmək üçün konstitutiv əlamətlər sistemində yer tutur, daha doğrusu, göstərilən sistemə daxil edirlər. Bu parametrlər sistemi, belə demək mümkünsə, dildaxili kvalifikasiya göstəriciləri olaraq qalır, ÇKMC-lərin sırf linqvistik əlamətləri və xüsusiyyətləri çərçivəsində anlaşılması cəhdi kimi qəbul olunmalıdır. Sırf linqvistik analiz çox hallarda, təbii ki, ÇKMC-ləri MMC sistemindən ayrı təsəvvür etməyə bir o qədər də imkan yaratmır. Buna görə də ÇKMC-ləri informatik cəhətdən anlaşıla bilən, başa düşülən MMC həddinə çatdırmağın («periferik» komponentlərin «budanması» şərti ilə) mümkünlüyünü ciddi fakt kimi qeyd edirlər, ÇKMC-ləri minimal tərkibli mürəkkəb cümlələrin bu və ya digər formada birləşməsi kimi təqdim edirlər¹. Bu mənada hətta tabesiz mürəkkəb cümlələri də (minimal tərkibli konstruksiyaları) mürəkkəb cümlə yox, müstəqil cümlələrin toplusu kimi qəbul edənlər də vardır². Belə yanaşmaların o əsası vardır ki, onlar məsələnin həllinə sırf dilçilik axarından yanaşırlar, amma buna baxmayaraq, mürəkkəb cümlənin definisiyasını sırf linqvistik parametrlərə tabe etmək tələbindən yan keçir, həmin tərif formalaşdırarkən təfəkkür qanunlarının da dil strukturlarının formalaşmasındakı rolunu nəzərdən qaçırmırlar. K.M.Abdullayevin mürəkkəb cümləyə verdiyi tərif buna misal ola bilər: «Mürəkkəb cümlə real gerçəkliyin müəyyən bir fraqmentinin – kommunikativ fokusa yerləşdirilməsi tələb olunan fraqmentinin daha geniş və hərtərəfli

¹ Белошапкина В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М.: Просвещение, 1967, 58 с.

² Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 128-129.

ifadəsidir»¹. «Real gerçəkliyi» ifadə etmək müstəvisində dil və təfəkkürün qarşılıqlı təsirindən danışmamaq olmaz. Hər hansı bir cümlənin (sadə, mürəkkəb və s.) iki ali funksiyası nitq kommunikasiyası vahidi olmaq və fikrin mövcudluq forması olmaq² – vardır ki, onların hər ikisinin reallaşmasında cümlə-model, cümlə-ifadə, cümlə-realizasiya özünün bütün həcmi formalarında dilin təfəkkürlə qaynaması, təması nəticəsində yaranır. Nitqdə işlənməyə qadir struktur formasını alır.

Fikrin cümlədə reallaşmasını əsas tutsaq, deməliyə ki, ÇKMC-lərin nitqdə-dildə formalaşması, nitq-təfəkkür sisteminin bir çox parametrlərinin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi anlaşılmalıdır; bu konstruksiyaların dildaxili traktovkası, fikrimizcə, heç vaxt adekvat ola bilməz. Belə demək olar ki, üslubi olsada, bütün mürəkkəb cümlələri sadə geniş cümlələrlə əvəz etmək mümkündür və buna uyğun olaraq bütün ÇKMC-ləri MMC-lərlə əvəz etmək də heç də problem deyil. Doğrudan da, dilin sintaksis sistemində sadə cümlədən savayı bütün mürəkkəbləşmiş konstruksiyalar dilin periferik-yardımcı vasitələri arsenalına daxildir və onların hamısı üslubi funksiyalar yerinə yetirir.

Belə bir yanaşma ÇKMC problemindən imtina etmək deməkdir. Problemdən imtina etmək isə hələ həmin problemin mövcud olmamasının arqumenti ola bilməz, ÇKMC dil-nitq sistemində xüsusi bir reallıqdır, özünəməxsus semantik strukturu olan bir qurumlardır, dil-təfəkkür qaynaqlarından qidalanan sintaktik vasitələrdir. Normal təfəkkür sahibi olan danışan (yazan) subyektlərin yaradıcı nitqi nə sadə cümlələrdən, nə mürəkkəb, nə də yalnız ÇKMC-lərdən ibarət ola bilməz. Belə bir yazı normativinə bədii əsərlərdə nümunə yoxdur. Nitqin ali forması məndir. Demək lazımdır ki, yalnız sadə və ya yalnız mürəkkəb cümlə modelindən ibarət mətn də yoxdur.

Bu da birinci növbədə o deməkdir ki, adlarını çəkdiyimiz cümlə qurumlarının hamısının nitqdə «vətəndaşlıq pasportu» hüququ vardır.

Gördüyümüz kimi, ÇKMC-lərin dil-nitq sistemində meydana gəlməsi, formalaşması heç də həmişə fikir deyilən bir təfəkkür vahidinin nitq sırasında parçalanması ilə bağlı olmur, onun həcmi (sintaqmatik boyu) təfəkkürün qanunauyğunluqları ilə tənzimlənmişdir. Amma bununla belə bu polipredikativ konstruksiyaların semantik strukturunun «ərazi

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 128-129.

² Адмони В.Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, 6 с.

bütövlüyünü» təsbit edən funksional məqamlardan başlıcası sözdə (cümlədə) həyatıləşən təfəkkür aktının mürəkkəb tamlığıdır, bölünməzliyidir.

Sadə dildə desək, ÇKMC-lərin quruluş prinsipləri, onun həcmi dilin daxili qanunauyğunluqlarından, dilin irəli sürdüyü məhdudiyətlərdən asılıdır. Onların semantik strukturu isə daha çox təfəkkür qanunları əsasında reallaşır: ümumiləşmiş semantika səviyyəsində dil və təfəkkür arasında sərhəd müəyyən etmək çox çətin, və ya heç mümkün deyil.

Düzdür, real ÇKMC-nin semantik təsvirini verdikdə bütün digər əlamətlərlə bərabər onun komponent tərkibi, bu komponentlərin semantik-sintaktik simasının daimi əlamətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Başlıca məqamlardan biri də odur ki, ÇKMC-nin analizi prosesində konkret (kontekstdən izolyasiya olunmuş) konstruksiyanın təkcə komponentlərinin müəyyən olunması, bu komponentlərin funksiyalarının təyin olunması və s. vəzifələri durmur, burada əhəmiyyətli vəzifələrdən biri də polipredikativ konstruksiyanın formalaşma mexanizminin xüsusiyyətləri, mənaların «bir araya gəlmə» qaydaları, komponentlərin müxtəlif sintaktik əhatə zəminində ifadə etdiyi məna çalarlarını sistemləşdirmə vəzifəsidir¹.

Beləliklə, ÇKMC-lərin sintaktik statusunun müəyyən olmasında hansı arqumentləri əldə əsas tutmalıyıq? ÇKMC-ləri ümumən MMC-lər sistemindən təcrid etmək, bircə, metodoloji səhv olardı. Öyrənmə obyektimiz olan polipredikativ konstruksiyalar MMC özəyindən bəhrələnir; sadə cümlədən bir başa ÇKMC sisteminə adlayan (MMC sistemi olmayan) sintaktik sistemli dil təsəvvür etmək çətin, və ya mümkün deyil.

Ümumiyyətlə götürsək, ÇKMC-lərin MMC-lərə qarşı qoyulub, birincilərin spesifikasiyasını müəyyən etmək nə dərəcədə məntiqli olması özü də sual doğurur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, MMC-lər adətən «iki və daha çox sadə cümlənin birləşməsi» kimi təqdim olunur. «İki və daha çox komponentli» konstruksiyaların «üç və daha çoxkomponentli» konstruksiyalarla qarşı qarşıya qoyulması bir qədər yerinə düşür. Odur ki, MMC-lər, bu məntiqdən çıxış etsək, ancaq «iki sadə cümlənin», (iki komponentin) birləşməsindən ibarət olan vahidlər kimi müəyyən olunmalıdır. Dil-nitq reallığı da bunu material baxımından sübut edir: dilimizdə kifayət qədər ikikomponentli – tabeli, tabesiz, bağlayıcı, bağlayıcısız – mürəkkəb cümlələr vardır. Onların dil-nitq sistemində gücü o qədərdir ki, adəti olaraq, ÇKMC-lərin komponent tərkibini say və keyfiyyət (semantika) baxımından MMC-yə «endirmək» proseduru faktik olaraq

¹ Гаврилова Г.Ф. Усложненные сложные предложения в русском языке. Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1979, 7 с.

qanuniləşir. Hesab edilir ki, ÇKMC-lərin əksəriyyətində onların periferik (ümumi informasiyanın anlaşması baxımından) komponentlərini «kəşib atmaq» mümkündür, bu ixtisar proseduru cümlənin ümumi semantik durumuna xələl gətirmir. Danışanın, yazanın nitqini «ixtisar» etmək, onu transformatik dəyişikliklərə uğratmaq ancaq struktur tədqiqat proseduru kimi, süni arqumentlər əldə etmək baxımından mümkün hesab edilə bilər. Məndə, nitqdə işlənmiş bir konstruksiya nə formada realdırsa, bu reallıq zəminində də kvalifikasiya edilməlidir. Sözü gedən analiz priyomu onda yerinə düşərdi ki, bütün, ya da əksər ÇKMC-lər ixtisar olunub, MMC səviyyəsinə çatdırılıb. Yəni özəktəşkiledən periferik komponentlər sistemində, onların konstitutiv gücünün müəyyən olunma prosesində təyinedici bir meyar – MMC-lərin ÇKMC-dən vəəksinə düzülüşündə differensiyal meyar rolunu oynaya bilən bir meyar meydana çıxıb.

Beləliklə, bədii üslub və daxili məna strukturu mövqeyindən dil-nitq vahidi kimi ÇKMC-lər MMC-lərin kəmiyyət-keyfiyyət baxımından zənginləşmiş innovasiyaları olsa da, onların sintaktik vahidlər sistemində xüsusi rolu və yeri vardır, heç də həmişə ixtisarlaşdırılıb, MMC həcminə salına bilmir. Yuxarıdakı misallar süni özək-periferiya sistemində hipotetik olaraq işlədilər. (Müqayisə üçün: Dad yarımçıq əlindən = Anlayana da can qurban, anlamaza da – dad yarımçıq əlindən¹).

Əgər minimal özək axtarışı bütün hallarda bütün cümlə tipləri üçün həm semantik, həm də struktur cəhətdən özünü doğrultsaydı və kifayət qədər arqumentli olsaydı, şübhəsiz ki, ÇKMC-lərin hamısını minimal mürəkkəb cümlənin kontekstual genişlənmiş variantları kimi müəyyən etmək heç də məntiqsiz olmazdı.

ÇKMC-lərin bəzi şifahi nitq formaları dediklərimizi təsdiq edir, bu konstruksiyaların özünəməxsus daxili evolyusiyasını, beləliklə də, onların xüsusi xarakterini – bəzi hallarda güclü sabitlik əldə etdiklərini açıb göstərir. Bu dərəcədə komponent sabitliyinə nail olmuş konstruksiyaların daxili məntiqi mənasının bitkinliyini, bu mənanın dialektik bağlılığını ədiblərimiz personajların nitq səciyyəsinə ustalıqla istifadə edirlər: çoxkomponentli cümlənin (ifadənin) komponentləri arasında durğu işarələri işlətmir, durğu işarələrinin işlənməməsini norma kimi təqdim edirlər və bununla da ÇKMC-ni minimal mürəkkəb və ya sadə geniş cümlə şəklində veririlər.

Dil materialının rəngərəngliyi deyəndə biz nəyi nəzərdə tuturuq?

Məlumdur ki, mürəkkəb cümlənin və ÇKMC-nin hər hansı bir növünə misallar gətirəndə tədqiqatçılar quruluş cəhətdən uyğun olan

¹ Hüseynzadə Ə.H. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1985, 64.

cümlələri analizə cəlb edirlər. Belə bir hal ümumi bir adətə çevrilmişdir. Rus dilçiliyində də, türkologiyada da eyni vəziyyəti müşahidə edirik. İllüstrativ material kimi cəlb olunmuş konstruksiyaları fərqləndirmək mühümdür, təkcə quruluş eyniliyi əsasında bu cümlələri adekvat-identik hesab etmək özünü doğrultmur.

ÇKMC-lərin ayrıca, xüsusi sintaktik konstruksiya olması digər bir müstəvidə də – şifahi və yazılı nitq-dildə işlənən strukturlarda da özünü göstərir.

Tədqiqatçıların müşahidələri göstərir ki, bəzən ədəbi təsvirlərdə, məsələn, bir baş cümləsi olan ÇKMC-nin 17 həmcins-paralel budaq cümləsi olur¹. Rus dilçiliyinə aid verilən bu məlumat, ola bilsin ki, Azərbaycan dili üçün xarakterik deyil, amma, zənnimizcə, prinsip etibarını ilə dilimizdə də belə konstruksiyalar işlənə bilər və belə nümunələrə (budaq cümlə komponentləri sayca bir qədər az olsa da) tez-tez rast gəlinir.

Yalnız bir yarus səviyyəsində birləşmələrdən əmələ gəlmiş üçün onları təkyaruslu konstruksiyalar kimi (xətti konstruksiyalar kimi) müəyyən edirik.

Ümumiyyətlə, ÇKMC-lərin kvalifikasiyasında yarusların ciddi konstruktiv xüsusiyyət kimi nəzərə alınması həmişə qeyd olunur bu konstruksiyaların ümumi təsnifatını ilkin səviyyədə başqa meyar üzərində qurmaq lazımdır. Bu meyar tabesiz ÇKMC-lərin qütbləşən strukturlarını ən əvvəl iki qrupa ayırır: 1) eyniyaruslu (təkyaruslu) strukturlar, və 2) iki və daha çox yaruslarda formalaşan strukturlar. Tək və çoxyarusluluq meyarı hissələri çoxkomponentli konstruksiyaları da əhatə edir və bununla da özünün daha ciddi kriteri olmasını göstərir.

1. Təkyaruslu konstruksiyalar yarımqrupu a) sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin (MMC) birləşməsindən əmələ gələn, b) sadə cümlə ilə tabesiz ÇKMC-nin birləşməsindən əmələ gələn, c) iki tabesiz MMC-lərin birləşməsindən əmələ gələn, ç) tabesiz MMC ilə tabesiz ÇKMC-nin birləşməsindən əmələ gələn konstruksiyaları birləşdirir. Bu yarımqrupda bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin də tabesiz mürəkkəb cümlələrlə birləşməsi əsaslı yer tutur: d) iki bağlayıcısız MMC-nin birləşməsi və e) tabesiz MMC-nin bağlayıcısız MMC ilə birləşməsi.

Ümumiyyətlə, ÇKMC-lərin kvalifikasiyasında yarusların ciddi konstruktiv xüsusiyyət kimi nəzərə alınması həmişə qeyd olunur

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün tabeli mürəkkəb cümlələnin konstitutiv elementi olan budaq

¹ Валимова Г.В. Функциональные типы сложных предложений в современном русском языке. Ростов-на-Дону, Изд. РГУ, 1967, s. 15.

cümlənin baş cümləyə nisbətində həm prepozisiyada, həm interpozisiyada, həm də postpozisiyada işləmə qabiliyyəti, mümkünlüyü irəli çəkilir. Müqayisədə göstərilir ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin belə pozision polifunksionallığı yoxdur, bu komponentlər biri o birinin daxilində işləmə bilmir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin interpozitiv işləmə bilməməsinin göstəricisi isə tabesizlik bağlayıcılarıdır¹. Prinsip cəhətdən, göstərilən iki növ mürəkkəb cümlələrin konstitutiv fərqləndirilməsi bununla da başa çata bilər, necə deyərlər, əlavə şərhə ehtiyac qalmır. Amma tədqiqatçılar haqlı olaraq bu növləri həm semantik spesifikasiya, həm funksional tələblər baxımından da fərqləndirir və differensiasiyaları sistem səviyyəsinə çatdırırlar.

Öz-özlüyündə göstərilən konstruktiv hadisələr (cümlə üzvü pozisiyasının predikativ qurumlarla ifadəsi və formantların normativ işlənmə faktları) iki əsas məqamı vurğulayır: a) sintaktik pozisiya, yəni cümlə üzvü mövqeyində ancaq dil vahidləri – leksemlər, söz birləşmələri və «predikativ» sintaktik vahidlər işləmə bilirlər. Axırıncılar bununla da özlərinin sintaktik təbiətini bilavasitə təyin edir. b) ÇKMC-lərin spesifik quruluşa malik olması formantların formalaşma və istifadə olunması ilə bir daha dəstəklənir: mətn sintaksisi vahidləri üçün göstərilən sintaktik pozisiyalar relevant deyildir.

Nəticə etibarı ilə bu bölmədə araşdırdığımız ÇKMC-lərin əlahiddə, xüsusi daxili qanunauyğunluqları olan, özünün daxili bütövlüyünün ifadə vasitələri olan xüsusi bir sintaktik vahid olmasının isbatına yönəlmişdir.

Hər hansı bir sintaktik vahidin özəlliklərini təkcə onun funksional bütövlüyündə axtarmaq hələ azdır. ÇKMC-lərin xüsusi sintaktik vahid olmasını onların semantik strukturunun spesifikliyində də, struktur modelinin özünəməxsusluğunda da, onların «mürəkkəb sintaktik bütöv» adlanan üslubi-mətn qurumundan fərqləndirilməsində də axtarmaq lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik vahidlərin spesifikasiyası prosesində izomorfizm hadisəsinin kateqoriyalarından istifadə etmək axır vaxtlar ənənəvi prosedura çevrilmişdir və bunun ciddi differensial gücünü müasir araşdırmalarda görürük².

ÇKMC-lərin daxili bütövlüyünü və xarici quruluşunu müəyyən

¹ Современный русский язык. Часть II. 2-ое изд. / Под ред. Е.И.Дибровой. М.: Академия, 2006, 429 с.

² Гаврилова Г.Ф. Усложненные сложные предложения в русском языке. Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 1979.

etmək prosesində çoxlu amillər nəzərə alınmalıdır. Demək ki, ÇKMC-lərin semantik strukturu onun daxili vahid mənasının arqumenti kimi çıxış edə bilər, hələ kifayət etmir. Onların semantik strukturunun modelləşdirilməsində ümumi konstruksiyaların həm komponentlərarası əlaqə və münasibətlər fonunda bu komponentlərin konstruktiv dəyişmələri, həm də onların arasındakı sintaktik əlaqələrin variant-sinonimiya sistemində girməyi, yəni modeldaxili destruksiya prosesləri, və xüsusi ilə modellərarası məna münasibətləri hesaba alınmalıdır. Sadə cümlə strukturunda olduğu kimi, ÇKMC-lərdə də hər hansı komponent hər hansı digər komponentlə «asudə əlaqələrə» («свободная связь») girə bilmir, onlarla birləşə bilmir. Yəni ÇKMC-lərin elementləri olan komponentlərin (sözləksəmlərdə olduğu kimi) özlərinin, belə demək mümkünsə, valentlik qabiliyyəti, imkanı vardır, digər komponentlə (və ya komponentlərlə) birləşə bilmək-bilməmək imkanları vardır. ÇKMC-lərin strukturunun formalaşması bu amildən çox asılıdır.

Belə fikrə gəlmək olar ki, dilin sintaktik sisteminin bütün müstəqil vahidləri ÇKMC strukturunda özlərinin «ikinci emalı» prosesini keçir. Məhz buna görə də nə MMC-lərin, nə ÇKMC-lərin komponentlərini sözün ciddi mənasında cümlə hesab etmək olmaz, onlar özlərinin ikinci həyatını yaşayan «yaradıcılıq» materiallarıdır və ÇKMC-nin semantik strukturunu material, əlaqə və məna münasibətləri baxımından müəyyən etmək üçün platformaya çevrilirlər¹.

ÇKMC-lər özlərinin fərdi, xüsusi semantik strukturu baxımından (yuxarıda göstərilən beş parametirin kompleksi baxımından) da mürəkkəb cümlə sistemində xüsusi yer tutur, onların sintaktik vahid kimi müəyyən olunması, fikrimizcə, şübhə doğurmamalıdır. Bu fikri ÇKMC-lərlə sintaksisin nominativ vahidləri olan söz birləşmələri arasında mövcud olan izomorfizm hadisəsi də özünəməxsus formada təsbit edir.

İkinci fəslin üçüncü bölməsində ÇKMC-lərin çoxkomponentli söz birləşmələri ilə izomorfikliyindən bəhs olunur.

Məlumdur ki, dilin hər hansı bir vahidinin ümumi sistemdə yerini, onun «xüsusi çəkisinin» müəyyən olunmasında axır zamanlar izomorfizm faktorunu da gündəmə gətirir (izomorfizm prinsipinin ümumi səciyyəsi²).

Hesab edilir ki, əgər ayrıca götürülmüş bir sistemin (məs. sintaksisin) daxili strukturunun müxtəlifvaruslu vahidləri (məs. söz

¹ Калашникова Г.Ф. Синтаксический статус полипредикативных сложных предложений и их отличие от элементарных сложных предложений // Сложные элементарные и полипредикативные предложения. Калинин: Изд. КГУ, 1983, 79 с.

² Макаев Э.А. К вопросу об изоморфизме // Вопросы языкознания, 1961, №5, 50-56

birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s.) arasında struktur-semantik və ya funksional oxşarlıq (analogiya) varsa, deməli bu vahidlər izomorfik əlamətlər nisbətində özlərinin, bir növ, reallığını təyin edir, göstərilən sistemdə özlərinin xüsusi yerini aşkarlayırlar.

İzomorfizm faktının, hadisəsinin dil sistemində təsadüfi faktor olmamasını məhz müqayisə etdiyimiz çoxkomponentli strukturlar fonunda daha aydın görmək olur.

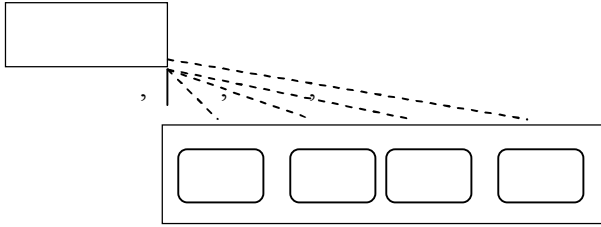
Müqayisə etdiyimiz nominativ və ÇKMC konstruksiyalarının tərkib elementlərinin bir neçəsi də bəzi suallara cavab verir: biz çoxkomponentli söz birləşməsinin tərkibində «bütöv», sintaktik cəhətdən bölünməz sadə söz birləşmələrini ayırdıq. Başqa sözlərlə desək, çoxkomponentli söz birləşməsində funksional cəhətdən «sadə olmayan» elementlərə nəzər yetirdik: qələmə ağacı, zorla seçilən. Bu birləşmələr, ümumiyyətlə sadə söz birləşmələridir və ayrılıqda (cümlədən kənarında) sintaktik bağlılığını, bütövlüyünü büruzə vermir, çünki əksliklər oppozisiyasına girə bilirlər: qələmə ağacı – armud ağacı, hansı ağac? – köhnə ağac, qoca ağac və s.; zorla seçilən – aydın seçilən və s. Ancaq cümlə daxilində bu söz birləşmələrinin bir elə müstəqilliyi yoxdur: onların təyin etdiyi sözlər onların bağlı sintaktik pozisiyasını «irəlicədən» müəyyən etmişdir.

Beləliklə, iki sintaktik vahidin – sadə geniş cümlənin və ÇKMC-nin semantik-struktur izomorfikliyi (ÇKMC-nin sadə geniş cümləyə sığışdırılması, çevrilə bilməsi imkanı) – hər iki sintaktik vahidin sistem münasibətlərdə olmasını, onların analogi semantik-struktur modellərdən qaynaqlanmasını sübut edir. Belə imkanı sadə cümlənin elementlərinin (cümlə üzvlərinin) və ÇKMC-nin budaq cümlələrinin izomorfik münasibətlərdə olması faktı reallaşdırır¹. Sadə geniş cümlənin mürəkkəb cümlə ilə qarşılıqlı əsasını məhz elementlərin göstərilən «pozision» ekvivalentliyi təşkil edir.

Cümlə üzvü pozisiyasını, müxtəlif səviyyəli dil vahidləri təmsil edə bilir, yəni sadə cümlənin struktur-semantik elementi olan cümlə üzvü müxtəlif dil vahidlərinin «ifasında» reallaşır – söz-leksəm, söz birləşməsi, sadə cümlə, tərkib konstruksiyalı sadə cümlə, mürəkkəb cümlə (MMC) və ÇKMC.

Baş cümlə ilə budaq cümlə kompleksi arasında, budaq cümlələrin özlərinin arasındakı əlaqə sistemini, fikrimizcə, belə vermək olar:

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 133 s.

Baş cümlə ilə ümumi budaq cümlə qütbü arasında əlaqənin real ifadəsi *ki* bağlayıcısıdır. Baş cümlənin hər bir budaq cümlə ilə əlaqəsi isə implisit (sıfır ifadə) formadadır. Budaq cümlələr arasında əlaqə bağlayıcı-sız-intonativdir.

Cümlə üzvü sintaktik pozisiyasının izomorfikliyi nəzərə alsaq (bu məsələ dərin araşdırma obyektini kimi sintaksisimizdə aktualdır), belə bir fikir irəli sürmək, fikrimizcə, səhv olmazdı: cümlə üzvü pozisiyasını təmsil edə bilən və bu imkanı reallaşdırmağa iqtidar olan konstruksiyalar (sintaktik strukturlar) sintaktik vahidlərdir; mətn üslubiyatı fiqurları bu pozisiyada çıxış edə bilmirlər. Odur ki, «sintaktik vahidlər sırası harada bitir və mətn qurumu harada başlayır» sualını bu mövqedən cavablandırmaq heç də məntiqsiz olmazdı. Göstərilən ÇKMC ilə onun element kimi daxil olduğu mətn konstruksiyası (mürəkkəb sintaktik bütöv) heç də eyni mövqedən – ya sintaktik vahid mövqeyindən, ya da ülub-mətn fiquru mövqeyindən – araşdırıla bilməz. Fikrimizcə, sintaktik vahidin (yəni mətn qurumları ilə həmsərhəd olan sintaktik vahidin) mətn sintaksisi vahidləri ilə demarkasiya xətti izomorfizm müstəvisində məhz buradan keçir: mətn sintaksisi vahidləri ilə söz birləşmələri arasında, digər halda, mətn sintaksisi vahidləri ilə sadə geniş cümlə arasında sistemli semantik-struktur analogiya yoxdur. Belə bir fakt, zənnimizcə, bizə ixtiyar verir ki, cümlə sintaksisi ÇKMC-lər sistemində qurtarır, bitir, ondan sonra mətn qrammatikası başladığı fikrimi irəli sürək.

Müşahidələrimizəsasən, vahid modal-məqsəd planı məhz tabeli ÇKMC-lərdə yaranır. Tabesiz ÇKMC-lərin quruluş «asudəliyi» nisbi olsa belə, onların vahid məqsəd-modal planı haqda yetərli söz demək üçün xüsusi tədqiqat lazımdır. Bu xüsusda qarışıq tipli ÇKMC-lər də nəzərdiqqət mərkəzində olmalıdır.

Tabeli ÇKMC-lərin strukturunda sintaktik modellərin «frazəologiləşməsi» prosesini də ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, bu da kifayət qədər yayılmış bir haldır: sabit mürəkkəb cümlə konstruksiyası ÇKMC-nin komponenti kimi çıxış edir. Sintaktik cəhətdən müstəqil olan

baş cümlənin məqsəd-modal funksiyası bütün konstruksiyanı əhatə edir, bütöv bir tabeli mürəkkəb cümlə yaradır:

Üçüncü fəsil “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tipologiyası” adlanır.. Bu fəslin birinci bölməsi bağlayıcısızlıq sintaktik əlaqəsi haqqındadır. Yuxarıda dediklərimiz ÇKMC-lərin sintaktik reallığının təyininə onların özünəməxsus parametrlərinin müəyyən olunmasına yönəlmiş nəzəri müddəalardır. Bu müddəaların nə dərəcədə obyektiv və arqumentli olması, fikrimizcə, real dil materialının konkret təhlili və təsnifatı zəminində aydınlaşmalıdır.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi ÇKMC-lərin təsnifatı və tipoloji xarakteristikasına həsr olunub. Tipoloji analizə keçməzdən öncə onunla bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək istəmişik.

Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə sintaksisində bağlayıcısızlıq əlaqəsinin reallığını K.M.Abdullayev də təsdiqləyir, amma bu əlaqə növünü bağlayıcı əlaqənin «xüsusi struktur tipi kimi» ayırmağın vacib olduğunu vurğulayır¹.

Hələ keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəlində görkəmli türkoloq N.Z.Hacıyeva bağlayıcısızlıq əlaqəsinin Azərbaycan dili mürəkkəb cümləsi üçün xüsusi bir göstərici olduğunu göstərmişdir. O yazırdı ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilində müstəqil növ kimi qeyd olunması doğru olardı, «çünki bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin tez-tez elə variantları rast gəlinir ki, onları nə tabeli, nə də tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi xarakterizə etmək olmur»². Özünün başqa bir əsərində N.Z.Hacıyeva təsdiqləyir: «Həm Azərbaycan abidələrinin, həm ümumən türk abidələrinin dilində özünün morfoloji tərkibinə görə həmcins olan bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrə tez-tez rast gəlirik»³. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ümumi tipologiyasının əsaslandırılması üçün, onların sistemli təsnifatını təqdim etmək üçün Azərbaycan dilinin sintaksis nəzəriyyəsində hələ də əsaslı traktovkasını tapmamış bəzi məsələlərə münasibət bildirməyi vacib saydıq. Çünki bu məsələlərin həlli yönümündə görülən işlərdən ÇKMC-lərin adekvat təsnifatı və təqdimatı bu və ya digər dərəcədə asılı olur.

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 166.

² Гаджиева Н.З. Бессоюзные сложные предложения в современном азербайджанском языке // Исследования по синтаксису тюркских языков. М.: Наука, 1962, 4 с.

³ Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. М.: Наука, 1963, 107 с.

Bu məsələlərdən biri Azərbaycan dili sintaksisində bağlayıcısızlıq əlaqəsinin sintaktik əlaqələr sistemində yeri, digər məsələ isə məlum həmcins xəbərlər problemdir.

Fikrimizcə, bağlayıcısızlıq/ bağlayıcılıq əlaqələri sistem münasibətləri səpkisində reallaşır. Bağlayıcısızlıq əlaqəsi bu sistemdə daha geniş imkanları vardır, polifunksionaldır və onun dil reallığını sübut edən kifayət qədər arqumentlər vardır. Məhz buna görə də ÇKMC-lərin ümumi təsnifatının birinci bölümünü (mərhələsini) göstərilən əlaqə sistemi üzərində qurmağı lazım bildik.

O ki qaldı həmcins xəbərlər probleminə, dərin polemikalara girməyib, arqumentlərimizi irəli sürüb məsələni bir səpgidə – xəbərlərin fərdi leksik-qrammatik əhatəsinin olub/olmaması faktı ilə həll etmək qərarına gəldik. ÇKMC-lərin ümumi tipologiyası üçün Azərbaycan sintaksisində müəyyən platforma hazırlanmışdır, ÇKMC-lərin bir neçə növü tipoloji xarakteristika baxımından araşdırılmış, onlar barəsində tədqiqatçı sözü deyilmişdir. ÇKMC-lərin ümumi təsnifatı birinci-üçüncü etaplarda sintaktik əlaqələrini prioriteti əsasında, dördüncü-beşinci etaplarda isə struktur-semantik xassələr bazasında realizə olunmuşdur ki, bu da ənənəvi sintaksisdən bəhrələnmiş və müasir sistem tədqiqatlarının metodikasına əsaslanmışdır. Model və model variantlarının əsas meyarları müəyyən olunmuş, onların sistem münasibətləri təsbit olunmuşdur: bu halda ənənəvi «qarışıq tipli ÇKMC-lər» öz yerlərini tapmış olur, baza sintaktik əlaqəsi qütblərin sərhəddi kimi aydınlaşır. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin mövcud klassifikasiyaları ya ikiqruplu (paralel tabelilik və ardıcıl tabelilik əsasında qurulmuş konstruksiyalar), ya da üçqruplu (paralel, ardıcıl, qarışıq tipli qurumlar) sistemlər üzərində qurulmuşdur.

Dilimizə xas olan bəzi geniş yayılmış konstruksiyalar (bağlayıcıların kontakt sırası ilə xarakterizə olunanlar) əsassız olaraq göstərilən qruplarda «əridilmiş» olurlar. Konsentrik konstruksiyalar sintaktik sabitlik dərəcəsi müstəvisində də özünəməxsus yer tuturaraq, tabeli ÇKMC-lərin digər qruplarına qarşı qoymaq keyfiyyətinə malikdirlər.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatımızda ÇKMC-lərin məxsusi sintaktik vahidlər kimi səciyyəvlənməsi məsələsinə geniş yer verilmiş, onların sintaktik statusunun müəyyən olunması üçün meyarlar kompleksi irəli sürülmüşdür. Bu kompleksə ÇKMC-lərin aşağıdakı göstəriciləri daxildir: a) ÇKMC-lərin çoxkomponentli söz birləşmələri ilə semantik-struktur izomorfluğu faktoru; b) adı çəkilən sintaktik vahidlər müxtəlif dil yaruslarını (nominativ və

kommunikativ) təmsil etmələrinə baxmayaraq, müəyyən qapalı model siyahısı, inventar sırası təşkil etməsi; c) dil vahidinin ümumi sistemdə yeri onun bu və ya digər «nitq» janrlarında müstəqil fəaliyyəti və əvəzsizliyi; ç) ÇKMC-lərin məxsusi sintaktik vahid kimi qiymətləndirilməsində həm kommunikativ funksiya, həm də «fikrin-ideyanın formalaşma və mövcudluq» funksiyasını daşıya bilməsi; d) ÇKMC modelləri bütöv sintaktik vahid kimi həm eynifunksional, həm də funksionallıq baxımından müxtəlif komponentləri birləşdirə bilir, məqsəd funksiyası baxımından bütöv nəqli, ya sual, ya əmr cümləsi ola bilməsi; e) ÇKMC-lər (sadə və minimal mürəkkəb cümlələr kimi) bir sadə predikativ vahidin tərkib elementi (cümlə üzvü) pozisiyasında çıxış edə bilir və belə bir funksional «amplua» ÇKMC-nin daxili semantik-struktur bütövlüyünü, onun üslubi-mətn fiqurlarından diferensiallaşmağını birmənalı təyin edir, onun semantik strukturunu və model spesifikliyini təsbit etməsi.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ümumi tipologiyasının əsaslandırılması üçün, onların sistemli təsnifatını təqdim etmək üçün Azərbaycan dilinin sintaksis nəzəriyyəsində hələ də əsaslı traktovkasını tapmamış bəzi məsələlərə münasibət bildirməyi vacib saydıq. Çünki bu məsələlərin həlli yönündə görülən işlərdən ÇKMC-lərin adekvat təsnifatı və təqdimatı bu və ya digər dərəcədə asılı olur.

Bu məsələlərdən biri Azərbaycan dili sintaksisində bağlayıcısızlıq əlaqəsinin sintaktik əlaqələr sistemində yeri, digər məsələ isə məlum həmcins xəbərlər problemdir.

Fikrimizcə, bağlayıcısızlıq/bağlayıcılılıq əlaqələri sistem münasibətləri səpkisində reallaşırlar. Bağlayıcısızlıq əlaqəsi bu sistemdə daha geniş imkanları vardır, polifunksionaldır və onun dil reallığını sübut edən kifayət qədər arqumentlər vardır. Məhz buna görə də ÇKMC-lərin ümumi təsnifatının birinci bölümünü (mərhələsini) göstərilən əlaqə sistemi üzərində qurmağı lazım bildik.

O ki qaldı həmcins xəbərlər probleminə, dərin polemikalara girməyib, arqumentlərimizi irəli sürüb məsələni bir səpgidə – xəbərlərin fərdi leksik-qrammatik əhatəsinin olub/olmaması faktı ilə həll etmək arzusunda olduq.

1. ÇKMC-lərin ümumi tipologiyası üçün Azərbaycan sintaksisində müəyyən platforma hazırlanmışdır, ÇKMC-lərin bir neçə növü tipoloji xarakteristika baxımından araşdırılmış, onlar barəsində tədqiqatçı sözü deyilmişdir. Bununla belə, Azərbaycan dilində ÇKMC-lərin ümumi tipoloji təsnifatının, sistemli klassifikasiyasının olmaması sintaksisin bu sahəsinin məktəb və universitet auditoriyasında öyrənilməsini çətinləşdirir, bu konstruksiyaların ayrı-ayrı aspektlərdə tədqiqinin perspektivlərini zəiflədir.

2. ÇKMC-lərin ümumi təsnifatı birinci-üçüncü etaplarda sintaktik əlaqələrini prioriteti əsasında, dördüncü-beşinci etaplarda isə struktur-semantik xassələr bazasında realizə olunmuşdur ki, bu da ənənəvi sintaksisdən bəhrələnmiş və müasir sistem tədqiqatlarının metodikasına əsaslanmışdır. Model və model variantlarının müəyyən olunma meyarları təyin olunmuş, onların sistem münasibətləri təsbit edilmişdir.: bu halda ənənəvi «qarışıq tipli ÇKMC-lər» öz yerlərini tapmış olur, baza sintaktik əlaqəsi qütblərin sərhəddi kimi aydınlaşır.

3. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin mövcud klassifikasiyaları ya ikiqruplu (paralel tabelilik və ardıcıl tabelilik əsasında qurulmuş konstruksiyalar), ya da üçqruplu (paralel, ardıcıl, qarışıq tipli qurumlar) sistemlər üzərində qurulmuşdur.

Dilimizə xas olan bəzi geniş yayılmış konstruksiyalar (bağlayıcıların kontakt sırası ilə xarakterizə olunanlar) əsassız olaraq göstərilən qruplarda «əridilmiş» olurlar. Konsentrik tabelilik əsasında formalaşan konstruksiyaların dilimizin sintaksis nəzəriyyəsində tədqiq olunmamış bir sahə kimi qaldığını nəzərə alaraq, bu vahidlərə xüsusi yer vermişik, məxsusi əlamətlər sisteminin müəyyənləşdirmək zərurətini reallaşdırmışıq, onların paralel və ardıcıl tabeli qurumlarla sistemli oppozisiyada olmasını göstərmişik. Konsentrik konstruksiyalar sintaktik sabitlik dərəcəsi müstəvisində də özünəməxsus yer tutaraq, tabeli ÇKMC-lərin digər qruplarına qarşı qoymaq keyfiyyətinə malikdirlər.

4. Ümumi tipologiyada bağlayıcısız ÇKMC-lərə də xüsusi yer verilmiş, bu qərar kifayət qədər arqumentləşdirilmişdir: əsas meyarımız – bağlayıcısızlıq əlaqəsinin polifunksionallığı və «qrammatik formasının» digər əlaqə növlərindən daha ümumiləşmiş, abstraksiya səviyyəsinin daha yüksək olmasıdır.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı məqalə və tezisləri çap olunmuşdur.

1. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilçiliyində və ümumi türkologiyada tədqiqi haqqında. BSU, Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, 2012, səh.18-26.

2. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr, (müasir Azərbaycan dili materialları əsasında). “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2014, - s.

3. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifi. “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2013.-146 s.

4. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ümumi dilçilikdə öyrənilməsi tarixindən. Dil və Ədəbiyyat, 2012, BDU. səh.84-88(3-83)

5. Different Components of Complex Sentences. ASOSJOURNAL-The Journal of Academic Social Science, sayı-5, 2013-2014, Səh.516-523.

6. Многочленные сложные предложения как синтаксическая единица. ВЕСТНИК-Московского Городского Педагогического Университета, 2013, ст. 159-167.

7. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr. 1-ci Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə Simpoziumunun materialları, 2013, səh. 14-17.

8. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı və tipoloji xarakteristikası (həmcins xəbərlər problemi ətrafında) Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130-illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi-nəzəri konfransının materialları, 2014, Səh. 351-357

9. Komponentləri qruplaşan (qütbləşən) tabesiz mürəkkəb cümlələri. İlyas Əfəndiyev – 100, Respublika Elmi Konfransının materialları, “Elm və təhsil”, 2014, Səh. 558-568

10. Семантическая структура многокомпонентных сложных предложений. Вестник Московского Университета №2 /14 серия «Филологические науки»2014, стр. 39-50.

11.Классификация и типологическая характеристика многокомпонентных сложных предложений с однородными сказуемыми. Вестник Московского Областного Университета, Серия «Лингвистика», 2014, № 5, стр. 138-145

12. Paralel tabelilik əsasında qurulmuş cümlələr. Terminologiya Məsələləri, Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabineti yanında Terminologiya Komissiyası, 2014, səh. 34-43.

13. Bağlayıcı çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Filologiya məsələləri, № 8, “Elm və təhsil” AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2014, səh. 36-43

14. Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tipoloji meyarları haqqında bəzi qeydlər. Filologiya məsələləri, №4” Elm və təhsil”, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2014, səh.57-64

15. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, cild-4, № 4, elmi toplu, səh.117-126

16. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə konsentrik-müştərək əlaqə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, cild-5, №-1, elmi toplu, 2014, səh.88-97

17. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr. Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, elmi-nəzəri jurnal, 2014, səh.83-91

18. Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcısız konstruksiyalar. Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, elmi-nəzəri jurnal, 2014, səh.53-60.
19. Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tipoloji meyarları haqqında bəzi qeydlər. Sivilizasiya, Filologiya məsələləri,nömrə-4,” Elm və təhsil”, 2014, səh.57-64.
20. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr dil materialının mükəmməl formasıdır. Filologiya məsələləri, №-6,” Elm və təhsil”, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2014, səh.36-43
21. ÇKMC-lərin çoxkomponentli söz birləşmələri ilə izomorfikliyi. 1-ci məqalə, Dil və Ədəbiyyat- 1 (89), 2014 BDU, səh.133-138
22. ÇKMC-lərin çoxkomponentli söz birləşmələri ilə izomorfikliyi. 2-ci məqalə, Dil və Ədəbiyyat-2(90), 2014 BDU. səh.39-43
23. Həmcins-paralel birləşmə xarakterli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,Naxçıvan Bölməsi, Xəbərlər №-3, ictimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, səh.168-179.
24. “Multi component composite sentencesmade on the base of the concentric – common subordinations, Southern İllinois University, Papers on Language and Literature Volume: 22, No: 4 , 2015,Pr. 123-134
25. О некоторых теоретических и методических проблемах, возникающих при изучении и анализе многокомпонентных сложных предложений (МКСП) в Азербайджане. Вестник, МГГУ им. М.А.Шолохова No:3 (15) -2015, стр.110-118
26. 2015,Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin struktur və semantic tipləri,”Elm və təhsil “nəşriyyatı (dərs vəsaiti).
27. Çok Ögeli Bileşik Cümleler, 6.cı Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Konqresi ,12-14 ekim 2016 Konya ,seh.506-515

**Многокомпонентные сложносочиненные предложения в
азербайджанском языке**

РЕЗЮМЕ

Первая глава диссертационной работы называется «Классификация многокомпонентных сложносочиненных предложений в общем и тюркском языкознании». Здесь говорится об истории исследования такого типа предложений в общем, и в особенности в азербайджанском и тюркском языкознании. В первой главе также говорится о проблемах, выявленных при теоретическом и конкретном анализе многокомпонентных сложносочиненных предложений.

Вторая глава называется «Семантическая структура и строение многокомпонентных сложносочиненных предложений». В этой главе автор подходит к многокомпонентным сложносочиненным предложениям как к синтаксической единице. Здесь показаны различные мнения об их структуре, исследованы вопросы хоморфизма между МКСП-ми и многокомпонентными словосочетаниями.

Третья глава называется «Типология многокомпонентных сложносочиненных предложений в азербайджанском языке». Здесь раскрыты некоторые вопросы соединительной связи и связи без соединения.

Автор провел широкое исследование вокруг проблемы однородных сказуемых. Исследованы многокомпонентные сложносочиненные предложения, компоненты которых поляризуются и не поляризуются. Автор провел исследование системы многокомпонентных сложносочиненных предложений, составленных на основе параллельного и концентрического подчинения. В результате, в системном порядке показаны отличительные черты минимально сложносочиненных предложений и многокомпонентных сложносочиненных предложений. Дифференциация МКСП, как синтетическая единица, выдвинула на первый план другую теоретическую задачу - вопросы актуализации проблемы отличия стиля от семантических фигур (синтаксически полный абзац и др.).

Автор приходит к выводу, что многокомпонентные сложносочиненные предложения по своим признакам отличаются от других синтаксических единиц. Такого рода предложения, являясь высшим показателем научного и художественного мышления, говорят о богатстве и развитии языка.

Синтаксическое строение, разнообразие семантических смысловых оттенков сохраняет актуальность многокомпонентных сложно-сочиненных предложений как объекта исследования.

Multicomponent composite sentences in Azerbaijan linguistics

SUMMARY

The first chapter of the dissertation work is “The classification of multicomponent composite sentences in General and Turkologic linguistic”. In this chapter has talked about this type of sentences in general linguistic, especially about its applied history in Azerbaijan and in turkology. At the same time in the first chapter has given attention to the appeared problems during the theoretical and concretely analyzing of multicomponent composite sentences.

The second chapter is “The semantic structure of multicomponent composite sentences”. In this chapter has inclined to MCCS as the syntactic unit. Here has given attention to the various conclusions about their structures. Among the MCCS and word-combination has investigated the homomorphism problems.

The third chapter is “The typology of multicomponent composite sentences in Azerbaijan linguistic”. Here has noted some problems about the conjunction and asyndetic connections. Also widely investigated the homogenous predicate problems. At the same time here also investigated the polling and not polling multicomponent composite sentences. Multicomponent composite sentences has drawn to the systematic investigation made on the base of continuously parallel and concentric subordination.

In the conclusion systematically presented the different sides of multicomponent composite sentences with the minimum composite sentences, the differentiation of MCCS as the synthetic unit and put forward the urgency issues of differing the semantic figure (syntactic complete indentation and etc.) – method – as another theoretical problems

In the conclusion we can come to the result that multicomponent composite sentences for their special peculiarities differs from other syntactic units. This type of sentences are the highest indicators of scientific and literary knowledge and is the reason of enriching and increasing of linguistic.

The various sides of semantic meaning always make to be urgency of syntactic structure as the investigation object of multicomponent composite sentences.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

КЯМАЛЯ ШАМИЛЬ КЫЗЫ АХМЕДОВА

**МНОГОКОМПОНЕНТНЫЕ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫЕ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01- Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертация на соискание ученой степени
доктора филологических наук**

БАКУ-2017